Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

January 2023 Volume-15 Issue-2

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission

UGC Listed
Journal Listed No-64768
Up to-May, 2019
(Now Peer Review)

Publication Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

January -2023 Volume-15 Issue-2

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD		
Nguyen Kim Anh ***[Hanoi] Virtnam***	***Prof. Andrew Cherepanow*** *Detroit, Michigan [USA]*	***Prof. S. N. Bharambe*** *Jalgaon[M.S]*
Dr. R. K. Narkhede ***Nanded [M.S]***	***Prof. B. P. Mishra,*** *Aizawal [Mizoram]*	***Prin. L. N. Varma*** *Raipur [C. G.]*
Dr. C. V. Rajeshwari ***Pottikona [AP]***	***Prof. R. J. Varma*** *Bhavnagar [Guj]*	***Dr. D. D. Sharma*** *Shimla [H.P.]*
Dr. AbhinandanNagraj ***Benglore[Karanataka]***	***Dr. VenuTrivedi*** *Indore[M.P.]*	***Dr. ChitraRamanan*** *Navi ,Mumbai[M.S]*
Dr. S. T. Bhukan ***Khiroda[M.S]***	***Prin. A. S. KolheBhalod*** *[M.S]*	***Prof.KaveriDabholkar*** *Bilaspur [C.G]*

Published by-Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही-समाजवाद संबंधि विचार:एक अभ्यास **प्रा.गोविंद फड**	1-4
2	स्वतंत्रता सेनानी नंदलाल भकत **शिल्पी मंडल,**	5-9
3	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे जीवन आणि कार्य **सुवर्णा ज्ञानेश्वर हजारे , प्रा. डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे**	10-13
4	भारतीय हरित काळाची गरज प्रा.राजेश स. बहूरुपी	14-15
5	बालकामगार: कारणे आणि उपायायोजना डॉ. योगेश एस. मुनेश्वर	16-17
6	भारतीय कृषी समस्या आणि उपाय - एक अभ्यास **प्रा. डॉ. बोबडे बी.बी.**	18-22
7	भारतीय अर्थव्यवस्था पर पर्यटन का प्रभाव **रघुबर प्रसाद सिंह, साध्वी सिंह**	23-29
8	“औपनिवेशिक हिंदी साहित्य में प्रतिरोध की प्रतिश्रुतियां एवं राष्ट्रीय चेतना” **प्रीति कुमारी**	30-33
9	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य **प्रा.डॉ. आसिया चिश्ती**	34-36
10	“भारतातील अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या उत्पादकतेचा आढावा ” **प्रा.सोनल वसंतराव धानापुने**	37-39
11	नेपाल में सत्ता परिवर्तन और चीन के मंसूबे। **अवधेश प्रसाद, डॉ. मो. शहाब उद्दीन,**	40-42

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही-समाजवाद संबंधि विचार:एक अभ्यास

प्रा.गोविंद फड

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,औरंगाबाद.

Currosponding author- **प्रा.गोविंद फड**

Email- gnphad79@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7575721

प्रस्तावना:

भारतीय स्वातंत्र्याच्या पूर्वाधात ज्यांनी स्वातंत्र्यासाठी मोलाचे योगदान दिले. त्यापैकी नेहरू घराण्याचे योगदान महत्वाचे आहे . पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांचा जन्म १४ नोव्हेंबर १८८९ रोजी झाला. सन १९०९ ते १९०४ दरम्यान जवाहरलाला यांना शिकवण्याची जबाबदारी एका घरगुती शिक्षका कडे सोपवण्यात आली . १९०५ मध्ये मोतीलाल नेहरू आपल्या कुटूंबाला घेऊन लंडनमध्ये गेले. नेहरू स्वातंत्र्य आंदोलनापासुन भारताच्या उभारणी बाबत आपले विचार व्यक्त करत होते. ते विचार कृतीत आणताना पंतप्रधान पदावर असताना त्यांनी केलेल्या कार्याचा विचार निश्चितच करावा लागतो. नेहरू गांधीजींचे शिष्य असले तरी गांधीजींच्या विचारांना नेहरूनी पूर्ण स्विकारलेल नाही. 1955 मध्ये आयोजित आवडी काँग्रेसच्या अधिवेशनात भाषण देताना श्री नेहरूंनी स्पष्ट केले की, त्यांचा समाजवाद रशियन साम्यवाद किंवा दुसऱ्या समाजवादी देशाच्या विचारापासून भिन्न आहे. पंडित नेहरूंनी सांगितले की समाजवादाचा अर्थ संपत्तीचे वितरण नाही आणि फक्त लोककल्याणकारी राज्याची निर्मिती नाही फक्त समाजवादी अर्थव्यवस्थेमुळेच लोककल्याणकारी राज्य बनवणे शक्य नाही गरज या गोष्टीची आहे की देशात उत्पन्न वाढविले जावे संपत्तीत वाढ व्हावी आणि मग नंतर मिळालेल्या संपत्तीचे योग्य पद्धतीने वितरण केले जावे. संस्थांची उपस्थिती एवढाच अर्थ घेतलेला नाही व्यक्ती विकासासाठी पुरेपुर संधी उपलब्ध करून देणारा चैतन्यमय समाज असा घेतला आहे. त्याचे लोकशाही संवधीचे विचार डोळयासमोर ठेवून व्यक्त झालेले होते. नेहरूंनी आर्थिक, सामाजिक न्याय व संधी मानवाचे नैतीक भौतीक उत्थान अध्यात्मिक मुल्य परस्पर सहकार्य, निःस्वार्थपणा सेवाभाव इत्यादी मुदयावर त्यांची प्रचंड श्रध्दा होती. या मुल्यांना अधोरेखीत करून त्यांनी भारताची राष्ट्र उभारणी करण्याचा प्रयत्न केला. आधुनिक भारताचे प्रतिनिधी म्हणुन उल्लेख करताना नेहरूंनी त्यांच्या काळात भारताचा ऐतिहासिक भूतकाळ व नव्या जगाच्या जीवनाच्या आपेक्षा त्यांच्यात संतुलन राखण्याचा प्रयत्न केला. नेहरू स्वतः पाश्चात्य संस्कृती व इतर जीवंत संस्कृती या मधील एक पूल व भाष्यकार म्हणून राहीले आहेत. नेहरूचे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारात मानाचे स्थान राहिले आहे. त्यांनी राष्ट्रवादाचे धर्मनिरपेक्ष देशी व आंतरराष्ट्र वादासी मेळ घातला. शांततामय सहजीवनाचे स्वरूप तत्वज्ञान पंचशील रूपाने त्यांनी भारतीयांना दिले.

उदिष्ये:

१. नेहरू यांचे लोकशाही विषयी विचार अभ्यासणे.
२. नेहरू यांच्या समाजवादी विचार सरणी अभ्यासणे.
३. नेहरू यांचा खाजगी उदयोगाविषयी विचार अभ्यासणे.

ग्रहितके :

१. नेहरू यांची लोकशाहीवर गाढ श्रध्दा होती.
२. नेहरू यांनी समाजवादी विचार मांडला.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. त्यात संदर्भग्रंथ पुस्तके, मासिके, इंटरनेट इ. चा उपयोग केला आहे. नेहरू हे लोकशाहीचे कट्टर समर्थक होते. त्यामुळे व्यक्ती हा त्यांचा केंद्रबिंदू होता. समष्टी आणि व्यक्ती यांच्यात समतोल ठेवून समाजवाद व लोकशाहीची संकल्पना अधोरेखीत करण्याचा प्रयत्न केला. समाजवाद सामाजिक , आर्थिक विषमते विरुद्ध एक युद्ध आहे , हे एक विश्वव्यापी आंदोलन आहे . ही फक्त एक पूर्ण विचारप्रणाली नाही तर एक पूर्ण जीवनदर्शन आहे. समाजवादाची व्याख्या काही प्रमुख विचारवंतांनी अशाप्रकारे केल्या आहेत

1. समाजवादी इमाइलच्या मते , ' समाजवादाचा अर्थ कष्टकऱ्यांची एक अशी राज्यपद्धती आहे जी भांडवलवादी संपत्तीला सामाजिक संपत्तीत बदलण्याच्या उद्देशाने राजकीय सत्ता मिळवते .
2. हुगनच्या मते, ' समाजवाद श्रमिक वर्गाकडून केली जाणारी एक अशी क्रांती आहे जिचा उद्देश उत्पादन तसेच वितरणाच्या साधनांची लोकशाही व्यवस्था तसेच सामूहिक स्वामित्वाद्वारे शोषण आहे .
3. सेलर्सच्या मते - समाजवाद अशी प्रजासत्ताक विचारप्रणाली आहे जिचा उद्देश समाजात एक अशी व्यवस्था आणणे आहे जी कोणत्याही वेळी व्यक्तीला जास्तीत जास्त न्याय आणि स्वातंत्र्य देऊ शकते .
4. एनसायक्लोपिडिया ब्रिटानिकाच्या मते समाजवाद या धोरणाला किंवा सिद्धांताला म्हणतात जिचा उद्देश एक केंद्रीय , प्रजासत्ताक सत्तेच्या कार्यपद्धतीनुसार प्रचलित व्यवस्थेच्या तुलनेत संपत्तीचे अधिक चांगले वितरण तसेच त्याच्या अधीन राहून संपत्तीचे अधिक चांगले उत्पादन उपलब्ध करणे आहे .
5. जयप्रकाश नारायण यांच्या मते - समाजवादी समाज एक असा वर्गहीन समाज असेल ज्यामध्ये कष्टकरी

असतील . या समाजात खाजगी संपत्तीसाठी व्यक्तीच्या कष्टाचे शोषण होणार नाही . या समाजात सगळी संपत्ती राष्ट्रीय किंवा सार्वजनिक असेल , उत्पन्नासंबंधी भयंकर विषमता नेहमीसाठी संपुष्टात येईल अंशा समाजात मानवी जीवन तसेच त्याची प्रगती योजनेनुसार होईल आणि सर्व लोक सर्वांसाठी जगतील.

6. आचर्य नरेंद्र देव यांच्या मते, समाजवादाचा उद्देश एकावर्गहीन समाजाची स्थापना करणे आहे.ज्यामध्ये कोणी शोषक नसेल कोणी शोषीत नसेल तर समाज सहकरीतेच्या आधारावर निर्मितयक्तीची एक सामुहिक संघटना असेल.

1) **पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची लोकशाही व समाजवादाची भुमिका :** राजकीय विचार - भारत स्वतंत्र्य झाल्यानंतर ज्या समाजिक व राजकीय व्यक्तींनी स्वातंत्र्योवर भारताच्या जडणपडणीचा ध्यास घेतला. त्यात पंडीत जवाहर नेहरू प्रथम होते. नवभारताची निर्मीती लोकशाहीच्या निकोप पायावर आधिष्ठीत झाली पाहीजे त्यासाठी अत्यंत जलद गतीने लोकशाही राजकीय व्यतस्थेचा व्यावहार आदर्शपणे चालवण्यासाठी सामाजिक आर्थिक , शैक्षणिक औद्योगीक संशोधनाच्या क्षेत्रात नव्या संस्था बांधण्याचा त्यांनी चंग बांधला. राजकीय क्षेत्रात प्रगल्भता निर्माण करण्यासाठी संसदीय लोकशाहीला अनुरूप असे रूढ संकेताची मांडणी केली. या संकेताच्या माध्यामातुन लोकशाही, व्यक्ती स्वतंत्र्य, लोककल्याण बृध्दी प्रमान्यवाद परमसहीष्णूता, धर्मनिरपेक्षता व समाजवादी समाजरचना इ संकल्पना बाबत स्वतंत्र तत्वाज्ञान विकसीत करून संसदीय लोकशाहीचा मार्ग विकसीत केला आहे . अर्थिक सामाजिक प्रगतीसाठी समाजवाद व राजकीय क्षेत्रातील विकासासाठी लोकशाही या दोन आधुनिक मार्गानी स्वतंत्र भारताची वाटचाल होण्यासाठी वैचारीक पार्श्वभुमी नेहरूनी तयार केली . नेहरू हे ऊदारमतवादी व मानवतावादी विचारवंत असल्यामुळे त्यांच्या तत्वज्ञानाचा व चिंतनाचा केंद्रबिंदू मानव होता. मानवाचे भौतीक जीवन सुखी व समृध्द व्हावे त्याची प्रतिष्ठा निर्माण व्हावी हे राजकीय व्यवस्थेचे ध्येय असले पाहीजे असे त्यांना वाटे तात्पर्य व्यक्तीचे स्वातंत्र्य तीची प्रतिष्ठा व तीची समानता यांना मारक असलेल्या धर्म व्यवस्थेबाबत त्यांना प्रचंड तिरस्कार होता . नेहरूच्या मते धर्मनिरपेक्षता व आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचा अत्यंत महत्वाचा व अपरीहार्य असा घटक आहे. धर्मधिष्टीतपणातून येणारा जमातवाद असुन हे राष्ट्रवादाचे दुसरे प्रतिक असुन त्यात लोकशाहीचा निषेध आहे .

2) **समाजाधिष्टीत समाज व्यवस्था**: - व्यक्तीची प्रतिष्ठा व तीला स्वातंत्र्याची प्राप्ती या बरोबरच लोकशाहीसाठी पूर्वकार म्हणून नेहरूंनी समताधिष्टीत समाज व्यवस्थेची गरज प्रतिपादन केली होती समता प्रस्थापीत झाल्या शिवाय स्वतंत्र्य व लोकशाहीचे अस्तित्व धोक्यात येवू शकते विशेष म्हणजे केवळ समान मताधिकारातुन हे साध्य होणार नाही यासाठी ऊत्पादन साधानाच्या मालकी हक्कात प्रचंड फेरफार करावे लागतील कारण जो पर्यंत ऊत्पादन साधने लोकांच्या हाती राहतील तो पर्यंत समताधिष्टीत समाजाची ऊभारणी होणार नाही . मुलत: हा अशी ही खाजगी मालकी लोकशाहीच्या मार्गात धोड म्हणून अशी उभी राहते . कारण आर्थिक संबंधावर अधारलेली मानवी संबंध निकोप राहत नाहीत राहणाऱ्याचे प्रचंड शोषण करतो. त्यामुळे समाज एकसंघ राहत नाही. समाजातील फार मोठा वर्ग भांडवलदाराच्या शोषणाला बळी पडतो म्हणून खाजगी मालमत्ता नष्ट करून उत्पादन साधनावर सामुहिक मक्तेदारी निर्माण झाली पाहीजे हेच समाजवादाचे तत्वज्ञान आहे . असे नेहरूचे परखड प्रतिपादन होते . मालकी हक्कावर अधारलेली जमिनदारी भांडवलदारी नष्ट होवून सहकारावर अधारलेली समाजवादी लोकशाही नेहरूना अधिक श्रेयस्कर वाटत होती . व्यक्तीला निकोप स्वातंत्र्य उपभोगता येण्यासाठी समाजवादी अर्थव्यवस्था व लोकशाही यांचा समन्वय झाला पाहिजे असे त्यांना वाटत होते.

3) **समाजवाद व लोकशाही** - पंडीत जवाहरलाल नेहरूनी केलेले विवेचन त्यांच्या विचाराला समाजवादी समाजरचनेकडे घेवून जाण्यास सहायभुत ठरले. फेब्रुवारी १९३९ मध्ये केलेल्या एका भाषणातून त्याचे हे विचार अधिक स्पष्ट झालेले त्यांच्या मते करण्याच्या प्रक्रियेत अनेक घटक कार्यरत असतात पण मालकी हक्काचे संबंध शेवटी आपल्या संस्था सामाजिक गुफन त्याच्यावर नियंत्रण चालवतात ते अत्यंत महत्वाचे व मुलभूत असतात. विशेषाधिकारचा अभाव आणि वर्ग विहीन समाजाची उभारणी ही दोन तत्वे नेहरूंना लोकशाही राजकीय व्यसस्थेच्या परिपक्वतेसाठी आवश्यक वाटत होती. साहजीकच न्याया शिवाय आर्थिक विकास अमानुष्य ठरतो. आर्थिक विकासाशिवाय सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे दुरापस्त होते. हा सुवर्णमध्य साधण्यासाठी नेहरूनी समताधिष्टीत समाजाच्या माध्यमातुन समाजवादी समाज रचनेचे स्वप्न पाहीले होते. ते म्हणतात, '' लोकशाहीत नागरीकांना समान संधी मिळणे जेवढे आवश्यक असते तेवढे शोषणमुक्त समाजाची उभारणी अपरिहार्य असते. पर्यायाने वर्गहीन समाजाची उभारणी झाल्याशिवाय शोषणमुक्त समाज अस्तित्वात येऊ शकत नाही. त्यामुळे वर्ग विहीन समाजाची ऊभारणी करणे हाच लोकशाहीचा अंतीम हेतू असला पाहिजे . जागतीक इतिहासाचे ओझरते दर्शन या आपल्या ग्रंथात नेहरूनी समता आणि लोकशाही या दोन्ही संकल्पना किती परस्पर संबंधीत आहेत याचे

चांगले विवेचन केलेले आहे . लोकशाही म्हणजे समता होय आणि केवळ समताधिष्टीत समाजातच लोकशाहीची भरभराट होवू शकते . या बाबतीत समता असणे पूरेसे ठरत नाही तर आर्थिक व सामाजिक समताही आवश्यक असते . लोकशाही असुन आर्थिक विषमता कमी झाली नाही तर लोकशाहीच नव्हे " .

१९५६ मध्ये इंदोरच्या काँग्रेस अधिवेशनात नेहरुंनी समाजवादी विचाराबद्दल मला आकर्षण आहे हे व्यक्त करताना म्हटले होते. की मी समाजवादाला एका विकसनशील व गतीशील विचार श्रेणीत ठेवतो. हा विचार कठोर नाही आणि मानवी जीवन तसेच प्रत्येक देशाच्या परिस्थितीमध्ये हा सहजपणे मिसळतो एका अत्यंत विकसित औद्योगिक समूहात एका वेगळ्या प्रकारचा असू शकतो .तर दुसरीकडे एका कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेत याचे रूप वेगळे असू शकते.

नेहरूंचा ओढा लोकशाही समाजवादाकडे होता परंतु याचा अर्थ असा नाही की खाजगी क्षेत्रात संपत्ती पूर्णपणे नष्ट केली जाईल. याचा अर्थ असा आहे की मोठ्या उद्योगांचे संचलन सार्वजनिक क्षेत्रात केले जाईल. त्याचबरोबर जमिनीवर सहकारी तेचे नियंत्रण असेल परंतु हे सर्व काळजीपूर्वक व सुनियोजित योजनाद्वारेच यशस्वी होऊ शकते. परंतु नेहरू समोर एक समस्या होती की लोकशाही व समाजवादात समन्वय कशाप्रकारे घडवून आणता येईल. व्यक्तिगत स्वातंत्र्य व्यक्ती हिताबरोबरच आर्थिक क्षेत्रात सामाजिक नियंत्रण म्हणजे सामूहिक नियंत्रणाचा मेळ कसा बसवता येईल परंतु त्यांनी धीर सोडला नाही. लोकशाही व समाजवादाच्या समन्वयाचा त्यांना विश्वास तर होता परंतु त्यांचे मत होते की याच्यासाठी नागरिकांना एक प्रकारचे प्रशिक्षण द्यावे लागेल जे वेळ जास्त घेईल. एका सामाजिक जीवनाची निर्मिती करण्यात वेळ लागणे तर साहजिकच आहे. कारण यामध्ये फक्त आर्थिक साच्यात परिवर्तन केले जाणार नाही तर व्यक्तीची बुद्धी व्रदयात देखील बदल घडवून आणावे लागतील सोयत रशिया व चीनमध्ये देखील याला स्थापन करण्यात बराच वेळ लागला.

जानेवारी 1957 मध्ये नेहरूंनी सांगितले की आपल्याला हे स्वीकार करावेत लागेल की भारतात समाजवाद ज्या पद्धतीने स्थापन केला जात आहे तो पूर्णपणे प्रजासत्ताक आहे. त्याच्याद्वारे वेळ जास्त लागेल नेहरूंनी अशा प्रकारची इच्छा ठेवणे स्पष्ट आहे की लोकशाही व समाजवादाचा समन्वय आवश्यक आहे त्यांनी आपल्या शेवटच्या निरीक्षणामध्ये असा ठाम निश्चय केला. की लोकशाहीमुळे व्यक्ती व समाज या दोघांचा विकास आवश्यक होईल त्यांची इच्छा होती की अधिकाधिक वस्तूचे उत्पादन व्हावे व्यक्तीच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावला जावा परंतु हे सर्व मनुष्याची क्रियात्मक शक्तीचे काम करण्याच्या भावनेच्या किमतीवर होऊ शकते.

4) ४. नेहरूचा लोकशाहीचा अर्थ : - अनेक तत्वावक्त्यांनी लोकशाहीचा वेगवेगळा अर्थ लावलेला आहे . या पैकी नेहरूंना लोकशाहीचा सर्व समावेशक असा अर्थ अभिप्रेत होता तो पुढिलप्रमाणे आहे . लोकशाहीचा अर्थ आहे सहिष्णूता ना केवळ त्या लोकाप्रती ज्यांच्याशी आपण सहमत आहोत तर त्या लोकप्रतिही ज्याच्याशी आपण असहमत आहोत. पंडीत नेहरू यांना लोकशाहीची वरील व्याख्या अभिप्रेत असली तरी आणखी एका वाक्यात त्यांनी लोकशाहीचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला तो पुढील प्रमाणे. लोकशाही म्हणजे फक्त शासन संस्थेचा प्रकार नव्हे तर ती एक जीवन पध्दती आहे. अशा प्रकारचा अर्थ नेहरूंनी लोकशाहीचा लावला आहे .

अखिल भारतीय काँग्रेसच्या कमिटीमध्ये एक नमुना तयार केला गेला या प्रारूपात लोकशाही समाजवादाचे वर्णन केले. नेहरुंनी सांगितले की लोकशाही समाजवाद मनुष्याचा विकास आणि सामाजिक न्यायावर आधारित आहे. या नमुन्यात व्यक्तिगत क्षेत्राला भारतीय आर्थिक धोरणाची एक बाजू मांडली गेली नेहरूच्या राजकीय दर्शनात दोन विचार पद्धती बरोबरच चालतात आणि एकमेकांना प्रभावित करून विचित्रपणे विक्रीत होतात या दोन पद्धती आहेत, मार्क्स आणि गांधी खरे तर असे वाटते नेहरूनी या दोघांच्या काही मुख्य सिद्धांताची निवड करून एका तिसऱ्या तत्त्वज्ञानाची स्थापना केली आहे .असे म्हटले जाऊ शकते की भौतिक जीवन तसेच इतिहासाच्या मीमांसेचा अर्थ मूळ दृष्टिकोन तसेच मानव समाजात बदल आणि विकासावर त्यांचा आग्रह वास्तविक लोकशाहीसाठी, सामाजिक समतेसाठी अपरिहार्यता आणि आर्थिकनियोजनाच्या वैज्ञानिकपद्धतीद्वारे,सुख शांततापूर्ण जीवनाची शक्यता इत्यादीचे सिद्धांत त्यांनी मार्क्स कडून घेतले आहेत. अशाच प्रकारे गांधीजींकडून प्रामुख्याने अहिंसेची मानवचित धारणा साध्य साधनाच्या एकरूपतेचा सिद्धांत तसेच जीवन आणि राजकारणात नैतिकतेची निश्चित महत्त्वाची मान्यता त्यांनी स्वीकारली आहे. व्यवहारिक अर्थाने म्हणू शकतो की त्यांनी भौतिक जीवनाचा सिद्धांत मार्क्सकडून घेतला आणि राजकीय डावपेच गांधीजी कडून शिकले किंवा मग असे म्हणतात की त्यांनी मार्कस्वादात गांधीवादी मानवतावादाचे मिश्रण केले. नेहरूंना साम्यवादात मानवतावादाचा नैतिक आणि अध्यात्मिक स्वर ऐकू येत नाही आणि एक विचार व प्रणालीच्या रूपात त्यामध्ये लोकशाहीची लक्षण दिसून येत नाही तरी देखील ते मानतात की यांचे अंतिम ध्येय पूर्ण लोकशाहीची स्थापना होऊ शकते. नेहरू लोकशाहीवादी होते ते प्रत्येक दुसऱ्या प्रणालीपेक्षा लोकशाही पद्धतीला जास्त महत्त्व देत होते त्यांच्या विचार प्रक्रियेचा मूळ मंत्र आहे जास्तीत जास्त जनतेचे समर्थन आणि सहकार्याने शांततापूर्ण समाजाचा विकास

हेच ज्यांच्या सिद्धांताचे सार आहे आणि यांचेच नाव लोकशाही आहे.

निष्कर्ष :

राजकीय लोकशाहीला आर्थिक लोकशाहीत रुपांतित करण्याचे माध्यम काय आहे. नेहरुंचा विश्वास मानवी विवेक आणि विज्ञानावर आहे. क्रांतीच्या हिंसात्मक साधनांवर नाही कारण क्रांती मानवी मानवी विवेकाचा निषेध आहे. हिंसेचे दार जिथे एकदा उघडते तिथे विवेकाचा मार्ग बंद होतो. म्हणून नेहरूंचा विचार होता की सगळया सामाजिक आर्थिक तसेच राजकीय समस्या विवेकाने सोडविल्या जाव्यात लोकशाही पद्धतीचा तो मार्ग आहे. ज्यांच्याद्वारे सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय जीवनात बदल घडवून आणले जाऊ शकतात.म्हणून नेहरूंनी योजनाबद्ध सामाजिक आर्थिक धोरणाद्वारे परिवर्तन घडवून आणण्याचा विचार मांडला. समाजाच्या बहुसंख्य वर्गाचे स्वातंत्र यामध्ये सुरक्षित राहत नाही. समानतेच्या स्तरावर प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक, आर्थिक फायदा मिळू शकेल यासाठी राज्याचा हस्तक्षेप आवश्यक आहे. या ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी राज्याला उत्पादन वितरण तसेच विनिमयाच्या पद्धती नियंत्रित कराव्या लागतील. करात व्यवस्थित सुधारणा करावी लागेल, संपत्ती तसेच उत्पादनाच्या साधनांना मालकाच्या हातून काढून आर्थिक समता प्रस्थापित करावी.नेहरूंचा समाजवाद भारतीय समाजवाद होता तो भारतीय समस्यावर भारतीय उपाय निश्चित होता. खरे तर ते लोकशाही समाजवादाचे पर्वर्तक होते. त्यांचा जितका जास्त आग्रह समाजवादाच्या स्थापनेवर होता तितकाच जास्त आग्रह लोकशाही पद्धतीवर देखील होता. ते लोकशाही पद्धतीने हिसेंविना व रक्तपात न करता देशात समाजवाद अनुच्छित होते. यादृष्टीने नेहरू मध्ये रशियाचा समाजवाद आणि पश्चिमेच्या लोकशाहीचा सुंदर समन्वयेच बघायला मिळतो. नेहरूंनी आर्थिक समानतेवर देखील तितकाच भर दिला जितका विचार आणि अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर ते सामाजिक न्यायावर तितकाच भर देत होते जितका की शांततापूर्ण उपायावर. हा एक सुवर्णमद्धे मार्ग होता लोकशाही समाजवादावर त्यांची अटळ श्रद्धा होती. थोडक्यात पंडित नेहरूचे राजकीय विचार हे संपूर्णपणे मानवतावादावर आधारित होते लोकशाही समाजवादात या मानवतावादाचेच दर्शन होते.

संदर्भ ग्रंथ - ग्रंथ

1) भारत निर्माता जवाहरलाल नेहरू संपादक डॉ . पंजाब चव्हाण , प्रा . रामचंद्र भिस्से , प्रा . हनुमंत जवळगे
2) नेहरू (आत्मचरित्र) अनुवादक नाग गोरे .
3) स्वतंत्र भारतातील राजकीय विचार प्रवाह मुक्त विद्यापीठ
4) भारताचा शोध पं . जवाहरलाल नेहरू अनुवादक साने गुरुजी नावी करेदीकर कॉन्ट्रोकर कॉन्ट्रोनेटल प्रकाशन पुणे .
5) जवाहरलाल नेहरू लेखक पुरूषोत्तम आत्माराम चित्रे.
6) आत्माकथन पंडित नेहरू प्रकाशन : अनिरूद अनंत कुलकर्णी कॉन्टीमेटक प्रकाशन विजय नगर पुणे.
7) आधुनिक भारतीय विचारवंत डॉ . शांताराम भोगले अनुपम प्रकाशन केंद्र औरंगाबाद

स्वतंत्रता सेनानी नंदलाल भकत

शिल्पी मंडल
पूर्व छात्र, इतिहास विभाग, विश्वभारती, शांतिनिकेतन, पश्चिम बंगाल
Currosponding author- **शिल्पी मंडल**
Email- mondalshilpi72@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.7575728

सारांश :
15 अगस्त, 1947 को भारत को स्वतंत्रता मिली। इस स्वतंत्रता की उपलब्धि के पीछे अनगिनत स्वतंत्रता सेनानियों का आत्म-बलिदान था। राम मोहन राय, ईश्वर चंद्र विद्यासागर, बंकिमचंद्र चटर्जी, विवेकानंद, रवींद्रनाथ टैगोर, नजरुल इस्लाम, शरतचंद्र चटर्जी, खुदीराम बोस, मातंगिनी हाजरा, विनॉय-बादल-दिनेश और अन्य इस मिट्टी पर पैदा हुए थे। इन सभी महापुरुषों और कुलीनों ने बंगाल और भारत के निर्माण में सकारात्मक भूमिका निभाई। कामदाकिंगकर मुखोपाध्याय (दिवंगत राष्ट्रपति प्रणब मुखर्जी के पिता), ताराशंकर बंद्योपाध्याय, दुखरीबाला देवी (उन्हें मासिमा के नाम से जाना जाता था), ननीबाला देवी, उमा दत्ता, दिनकर कौशिक, सुमित्रानंदन सिंह, नंदलाल भकत और अन्य जिन्होंने भारत के स्वतंत्रता सेनानियों में प्रमुख भूमिका निभाई थी। बीरभूम जिला। नंदलाल भकत बीरभूम के कई गुमनाम स्वतंत्रता सेनानियों में से एक हैं। इसीलिए मैंने अपने निबंध का नाम चुना है - स्वतंत्रता सेनानी नंदलाल भकत'। 29 अगस्त 1942 को श्रीनिकेतन और शांतिनिकेतन के आसपास के लोग बोलपुर स्टेशन पहुंचे। यह आंदोलन मुख्य रूप से आदिवासियों द्वारा आयोजित किया जाता है। लेकिन लोगों के अन्य वर्ग भी थे। नंदलाल भकत इस आंदोलन के प्रमुख सदस्यों में से एक थे।

सूचकांक शब्द:
जंजीर, स्वतंत्रता, नायक, संथाल विद्रोह, सिपाही विद्रोह, शहीद, भारतमाता।

मूल लेख: 15 अगस्त 1947 को भारत को स्वतंत्रता मिली । इस स्वतंत्रता की उपलब्धि के पीछे अनगिनत स्वतंत्रता सेनानियों का आत्म-बलिदान था। इस साल यानी 2022-23 भारत में अमुद्रा हिमाचल की आजादी की 75वीं वर्षगांठ मना रहा है । विभिन्न स्थानों पर सरकारी एवं निजी संस्थाओं में विभिन्न कार्यक्रमों के माध्यम से स्वतंत्रता सेनानियों को याद किया जा रहा है । अन्य प्रांतों की तरह, पश्चिम बंगाल के लोगों ने भी भारत के स्वतंत्रता संग्राम में योगदान दिया। उस समय बंगाल स्वदेशी आंदोलन का घर था। यह बंगाल तब गोल्डन बंगाल था। राम मोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, बंकिमचंद्र चटर्जी, विवेकानंद, रवींद्रनाथ टैगोर, नजरुल इस्लाम, शरतचंद्र चटर्जी, खुदीराम बोस, मातंगिनी हाजरा, विनॉय-बादल-दिनेश और अन्य इस मिट्टी पर पैदा हुए थे। इन सभी महापुरुषों और कुलीनों ने बंगाल और भारत के निर्माण में सकारात्मक भूमिका निभाई।

स्वतंत्रता संग्राम में बंगाल के जिलों में संघर्षों का विकास देखा जा सकता है। वहां भी असंख्य गुमनाम स्वतंत्रता सेनानी भारत माता की पराधीनता की जंजीरों को तोड़ने में जुटे रहे। बंगाल से संबंधित बीरभूम जिले का योगदान स्वतंत्रता संग्राम में कम नहीं था। इस जिले में स्वतंत्रता संग्राम की विभिन्न गतिविधियों का आयोजन किया गया है। आम कुथिर, दुबराजपुर, नलहाटी, बोलपुर स्टेशन, चिनपाई, मयूरेश्वर, सिउरी आदि में मुख्य रूप से संघर्ष आयोजित किए गए।

कामदाकिंगकर मुखोपाध्याय (दिवंगत राष्ट्रपति प्रणब मुखर्जी के पिता), ताराशंकर बंद्योपाध्याय, दुखरीबाला देवी (उन्हें मासिमा के नाम से जाना जाता था), ननीबाला देवी, उमा दत्ता, दिनकर कौशिक, सुमित्रानंदन सिंह, नंदलाल भकत और अन्य जिन्होंने भारत के स्वतंत्रता सेनानियों में प्रमुख भूमिका निभाई थी बीरभूम जिला। क्रांतिकारियों ने अंग्रेजों को भारत से बाहर करने के लिए देश भर में आन्दोलन चलाया। देश के विभिन्न हिस्सों के अलावा बीरभूम में भी आंदोलन हुआ। नंदलाल भकत बीरभूम के कई गुमनाम स्वतंत्रता सेनानियों में से एक हैं। इसीलिए मैंने अपने निबंध का नाम चुना है - स्वतंत्रता सेनानी नंदलाल भकत'। बीरभूम जिले के नामकरण का इतिहास: "बीरभूम" नाम की संभावित उत्पत्ति "बीरभूमि" शब्द है; जिसका अर्थ है "वीरों की भूमि" दूसरे के अनुसार, जिले का नाम बागड़ी राजा बीर मल्ला के नाम पर रखा गया है। बीर मल्ला के शासक थे 1501 से 1554 तक का क्षेत्र। दूसरी ओर,

साओताली में वीर शब्द का अर्थ वन है, अर्थात वीरभूम का अर्थ वन भी हो सकता है।

बीरभूम के प्रशासनिक जिले का जन्म 1787 में ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी के शासन के दौरान हुआ था। इससे पहले यह मुर्शिदाबाद जिले का हिस्सा था। 1787 में नव स्थापित "जिला बीरभूम" वर्तमान बीरभूम की तुलना में बहुत बड़ा जिला था। इक्यावन सतीपीठों के पांच पीठ बकरेश्वर, कांगकलिताला, फुल्ला, नंदिकेश्वरी, नलतेश्वरी आदि कई पीठस्थान हैं। महापीठ इसी जिले में हैं और तारापीठ जैसे सिद्धपीठ भी इसी जिले में हैं। इन तीर्थों में अनेक संतों ने तंत्र साधना की है। यूं तो वीरचारी तांत्रिकों की पवित्र भूमि को वीरभूमि कहा जाता है। भाषाई सिद्धांतकारों के अनुसार, मूल ऑस्ट्रियाई मानव समूह द्रविड़ जाति में रहता था।

भारत के स्वतंत्रता संग्राम में बीरभूम की भूमिका : स्वतंत्रता संग्राम में बीरभूम का बहुत बड़ा योगदान है। ब्रिटिश शासन के दौरान हुए सभी विद्रोहों में संताल विद्रोह उल्लेखनीय था। 1855 का संथाल विद्रोह और 1857 का सिपाही विद्रोह या महान विद्रोह - दोनों को भारत का पहला एकीकृत स्वतंत्रता संग्राम कहा जा सकता है। इन दोनों संघर्षों की शुरुआत ब्रिटिश शासन से मुक्ति, शोषण से मुक्ति और स्वतंत्रता की स्थापना के नारे के साथ हुई। संथाल विद्रोह का वास्तविक कारण भूमि पर पूर्ण अधिकार स्थापित करने की इच्छा थी और इसके साथ स्वतंत्रता की इच्छा - जिसके कारण उन्होंने यह नारा बुलंद किया - 'हम अपनी संपत्ति के तहत एक स्वतंत्र संथाल राज्य चाहते हैं'। संताली भाषा में विद्रोह को 'हुल' कहा जाता है, इसलिए संताल विद्रोह को 'संथाल हल' के नाम से जाना जाता है। 1854 से इस विद्रोह की चिंगारी उठने लगी, फिर 1855 में विद्रोह पूर्ण रूप से प्रकट हुआ और जंगल की आग की तरह फैल गया। विद्रोह के नायक सिद्धू, कानू, चंद और भैरव नाम के चार भाई हैं। इन नेताओं के अलावा कालो प्रमाणिक, डोमन मांझी, बीरसिंह मांझी आदि शामिल थे। 30 जून, 1855 को इन नेताओं के नेतृत्व में लगभग 10,000 संताल भागनडीही के मैदान में एकत्रित हुए। उनके बीच कहा गया कि सिद्धू, कानू, दैव को हिदायत दी गई थी। विभिन्न क्षेत्रों से निम्न वर्ग के लोग जैसे लोहार, कुम्हार, जुलाहे, बढ़ई आदि भी इस विद्रोह में शामिल हो गए, सुना जाता है कि दो लाख संथाल इस विद्रोह में शामिल हो गए, छोटे समूहों में विभाजित हो गए, संथालों ने छापामार शैली में जमींदारों और साहूकारों पर हिंदू और मुस्लिम पर हमला किया . इन विद्रोहियों ने एक समय राजमहल भागलपुर के बीच रेल और डाक संचार को काट दिया, जिससे सैकड़ों अंग्रेज मारे गए। यह बीरभूम के स्वतंत्रता संग्राम की शुरुआत थी।

1857 के सिपाही विद्रोह में भी इन आदिवासियों की भूमिका उल्लेखनीय रही। बंगाल के सशस्त्र स्वतंत्रता आंदोलन के लिए बीरभूम का सबसे उल्लेखनीय परिचय शायद इतिहास-प्रसिद्ध बीरभूम षड्यंत्र केस है। 1930 से पहले और बाद के वर्षों में, क्रांतिकारी हथियार संग्रह और जबरन वसूली अभियानों में लगे रहे। शासक की नजर में आतंकवादी गतिविधि क्या थी। जिले भर में सशस्त्र डकैती, डाक डकैती आदि शुरू हो गई। जिले के विभिन्न कस्बों और गांवों जैसे सेरीदुबराजपुर, लवपुर, आमोदपुर, जाजीग्राम आदि को इन गतिविधियों के क्षेत्रों के रूप में चुना गया है। लेकिन चंद क्रांतिकारियों के क्रांतिकारी तप के अभाव में आंदोलनकारियों की गुप्त कार्य पद्धति का पर्दाफाश हो गया। नतीजतन, पुलिस ने जिले के विभिन्न स्थानों पर तलाशी ली और 42 लोगों को गिरफ्तार किया। क्रांतिकारियों की इस कार्रवाई को ब्रिटिश विरोधी साजिश के रूप में पहचाना गया। 14 जुलाई 1934 को 21 क्रांतिकारियों के खिलाफ शिकायत दर्ज की गई। इस मामले में कई लोगों को अंडमान सेलुलर जेल भेजा गया था।

1942 में गांधीजी द्वारा भारत छोड़ो आंदोलन के आह्वान के बाद, क्रांतिकारियों ने अदालत पर हमला करने की योजना बनाई। इसी उद्देश्य से 15 अगस्त 1942 को दुबराजपुर के एक मकान में गुप्त बैठक हुई। योजना के तहत हेतमपुर से स्कूल और कॉलेज के छात्र 28 अगस्त को चिनपाई स्टेशन गए और रेलवे लाइन के तारों को फाड़ दिया और रेलवे संचार को बाधित कर दिया. इसके ठीक दो दिन बाद 1 सितंबर 1942 को हरनचंद्र खंगार, नेपाल मजूमदार, कालीकृष्ण मित्र सहित कई स्वतंत्रता सेनानियों के नेतृत्व में सैकड़ों छात्रों और सभी क्षेत्रों के लोगों ने अदालत पर हमला किया। कोर्ट में तोड़फोड़ की गई और दस्तावेज लूट लिए गए। ब्रिटिश ध्वज को नीचे उतारा गया और देश का ध्वज फहराया गया। इस घटना को देखते हुए 56 लोगों को गिरफ्तार किया गया था।

इसी तरह 2 सितंबर 1942 को बोलपुर स्टेशन पर सशस्त्र संघर्ष हुआ। क्षेत्र में भोजन की कमी के बावजूद ट्रकों के माध्यम से खाद्य सामग्री भेजी जा रही थी। इसका मुख्य रूप से आदिवासियों ने विरोध शुरू कर दिया। उन्होंने धनुष-बाणों से अंग्रेजों की तोपों का मुकाबला किया। दो प्रदर्शनकारियों की मौत हो गई। इस आंदोलन का नेतृत्व करने वाले क्रांतिकारियों में से एक नंदलाल भक्त थे। साथ ही, अधीन भारत में बीरभूम में विभिन्न छोटे और बड़े ब्रिटिश विरोधी आंदोलनों का आयोजन किया गया।

नंदलाल भकत की संक्षिप्त जीवनी : नंदलाल भकत का जन्म 22 नवंबर 1916 को बोलपुर के बंधगोड़ा में एक बेहद साधारण परिवार में हुआ था। पिता का नाम मुरलीधर

भकत है। एक बच्चे के रूप में, वह बहुत तेज-तर्रार था, जो उसे बताया जाता था वह करता था। औपचारिक शिक्षा प्राप्त करने का अवसर न होने पर भी उन्होंने एक अच्छी पारिवारिक शिक्षा प्राप्त की। वह रवीन्द्रधन्य शांतिनिकेतन में विभिन्न कार्यक्रमों में भाग लेते थे। जब रवींद्रनाथ टैगोर के निमंत्रण पर कई संत शांतिनिकेतन आश्रम आते थे, तो वे समाचार पाते ही भाग खड़े होते थे। इसी तरह, जब नेताजी सुभाष चंद्र बोस, महात्मा गांधी बोलपुर-शांति निकेतन आए, तो नंदलाल बाबू भी वहां मौजूद थे। नंदलाल भकत की पत्नी का नाम सुमित्रा भकत है। कम उम्र में ही वह स्वदेशी आंदोलन से जुड़ गए थे। उनकी पत्नी सुमित्रा भी देशभक्त थीं। वे गांधीजी की विचारधारा को भी मानते थे। सुमित्रादेवी ने एक अखबार को बताया –

" हमें बहुत सावधान रहना पड़ता था क्योंकि मेरे पति स्वदेशी करते थे। क्योंकि, लाल मुंह वाले पुलिसकर्मी आए दिन रात में काफी परेशानी करते थे। चीजें फेंकना, पीटना, पूछताछ करना। हालांकि, मेरे पति ने स्वदेशी करना नहीं छोड़ा। वे जीवन भर देश के लिए लड़ते रहे। वह आए दिन बिना खाए ही भाग जाता था। कई दिनों से मैं धान के खेत में इस डर से सो रहा हूं कि रात में पुलिस आ जाएगी। या हम किसी रिश्तेदार के घर में छिप जाते हैं। देर रात मेरे घर नेता आते थे। यहीं खाता-पीता था। फिर देर रात तक चर्चा चलती रही। पन्नालाल दासगुप्ता, निशापति मांझी, बालेश्वर भकत आदि क्रांतिकारी रात-रात भर छिपे रहे। पन्नालाल बाबू मेरे पति को भाई कहते थे।"1

न केवल अपने पति के बारे में, बल्कि अपने अनुभव के बारे में भी। उस समय की कुछ यादगार घटनाओं के बारे में बात करते हुए उन्होंने कहा –

"मैंने गांधीजी के निर्देश पर पहिया काटा। जब गांधीजी बोलपुर आए तो उन्होंने लड़कियों से चरखा चलाने को कहा। गांधीजी के कहे अनुसार मैंने चरखा चलाना शुरू किया। मैं बहुत खूबसूरत थी, स्पिन कर सकती थी। यह देखकर गांधीजी ने मेरे सिर पर हाथ रख दिया। पुरस्कार के रूप में उन्होंने मुझे एक सूटकेस चरखा दिया। एक बार नेताजी सुभाष चंद्र बंधगोड़ा दुर्गा मंदिर आए। हम सभी ने उनका भाषण सुना।"2

इस तरह सुमित्रा देवी भारत के स्वतंत्रता संग्राम में अपने पति के साथ थीं। उनकी चार बेटियां और एक बेटा (गणेश भक्त) है। नंदलाल भकत का लंबी बीमारी के बाद 4 दिसंबर 2007 को उनके आवास पर निधन हो गया।

भारत के स्वतंत्रता संग्राम में नंदलाल भक्त का योगदान बीसवीं शताब्दी के प्रारंभ से बीरभूम में स्वतंत्रता सेनानियों की गतिविधियों की शुरुआत हुई। 1905 में बंगाल के विभाजन के बाद, कविगुरु ने इस जिले में देशवासियों को शिक्षित करना शुरू किया। उन्होंने महसूस किया कि शिक्षित भारतीय एक दिन सिर उठाएंगे। इसी तरह सुषेण मुखोपाध्याय ने बोलपुर के पास अम कुथिरा में ग्रामीण कलाओं को बढ़ावा देने की पहल की। बाद में वह स्थान क्रांतिकारियों का ठिकाना बन गया। दूसरी ओर, गांधीजी के आदर्शों से प्रेरित होकर देशभक्तों के एक समूह ने सिउरी के पास तांतीपारा में छुआछूत आंदोलन शुरू किया। बाद में वे चरक आंदोलन में शामिल हो गए। उन्होंने देशी धागों से कपड़े बनाने का काम शुरू किया। बीरभूम का स्वतंत्रता संग्राम का गौरवशाली इतिहास केवल रचनात्मक, शांतिपूर्ण आंदोलन ही नहीं था। गांधी ने 1942 में भारत छोड़ो आंदोलन का आह्वान किया। इस आह्वान में बीरभूम के विभिन्न हिस्सों से लोग शामिल हुए। 29 अगस्त 1942 को श्रीनिकेतन और शांतिनिकेतन के आसपास के लोग बोलपुर स्टेशन पहुंचे। यह आंदोलन मुख्य रूप से आदिवासियों द्वारा आयोजित किया जाता है। लेकिन लोगों के अन्य वर्ग भी थे।

नंदलाल भकत इस आंदोलन के प्रमुख सदस्यों में से एक थे। बाद में इस संघर्ष को याद करते हुए उन्होंने कहा-

"29 अगस्त, 1942 का दिन मुझे आज भी याद है। चावल ब्रिटिश सैनिकों के लिए आपूर्ति के रूप में बोलपुर से भेजा जाएगा। स्टेशन परिसर में जगह-जगह चावल की बोरियों का अंबार लगा हुआ है। चावल को ले जाने से रोकने के लिए हमने एक व्यापक आंदोलन शुरू किया। पूरे स्टेशन परिसर में हजारों की संख्या में लोग नजर आए। बोलपुर, रामपुरहाट, सैठिया, सिउरी, शांतिनिकेतन, श्रीनिकेतन के कई लोग आंदोलन में शामिल हुए। बोलपुर की सड़कों पर भीड़ उमड़ रही है। दो बजे तक भीड़ स्टेशन की ओर बढ़ने लगी। हमारे चेहरों पर नारे थे 'करेंगे ये मोरेंगे', 'अंग्रेज भारत छोड़ो अभी छोड़ो', 'चावल का निर्यात बंद करो'. स्टेशन मास्टर डर गया और गोरे सिपाहियों को बुला लिया. सिपाही ट्रेन से उतरे और गोलियां बरसानी शुरू कर दीं। फायरिंग में दो की मौत हो गई और कई घायल हो गए। बोलपुर में मासूमों पर फायरिंग के विरोध में जिले भर में विरोध प्रदर्शन शुरू हो गया। प्रदर्शन, रैलियां, तोड़-फोड़, रेलवे लाइन और टेलीफोन के तार उखाड़ना। बोलपुर भी गर्म हो गया। इस घटना को लेकर हमारे घर पर जिला नेतृत्व की बैठक हुई। आंदोलन को और तेज करने का निर्णय लिया गया। इस समय ब्रिटिश पुलिस ने मुझे षड्यंत्र के आरोप में गिरफ्तार

कर लिया। मुकदमे में उन्हें दो साल और तीन महीने की सजा सुनाई गई और 100 टका का जुर्माना लगाया गया। पहले सिउरी को मेदिनीपुर और जेस्सोर जेलों में रखा गया था। फिर इससे छुटकारा पाएं।"3

वे सत्य और न्याय के मार्ग के उपासक थे। सभी गुणों के इस व्यक्ति ने निःस्वार्थ रूप से मातृभूमि की सेवा के लिए खुद को समर्पित कर दिया। उन्होंने किसी भी अन्याय की निंदा नहीं की। समाचार पत्र में उनके साथ एक साक्षात्कार में ज्ञात होता है - "एक बार मैं अंग्रेज़ पुलिस अधिकारी को प्रताड़ित होते और उसे थप्पड़ मारते हुए नहीं देख सका। मुझे उस अपराध के लिए कुछ समय जेल में भी बिताना पड़ा।"4 – सत्य और न्याय पर अडिग रहने वाले इस व्यक्ति ने आजादी के बाद देश की स्थिति देखकर निराश स्वर में कहा– " आजादी के बाद भारत सरकार ने मुझे ताम्रपत्र से नवाजा। भारत आजाद हुआ। हालांकि, आज मुझे लगता है कि हमें असली आजादी नहीं मिली है। आज भी कमजोरों पर बलवानों का अत्याचार, हिंसा, युद्ध, भ्रष्टाचार भारत को धीरे-धीरे खा रहा है। इसलिए मुझे लगता है कि हमने इस आजादी को पाने के लिए संघर्ष किया।"5

निष्कर्ष : इस वर्ष 75वें स्वतंत्रता समारोह के दौरान नंदलाल भक्त जैसे भारत माता के वीर सपूतों को याद किया जाता है। हालांकि प्रमुख घटनाओं से जुड़े नहीं हैं, लेकिन भारत के स्वतंत्रता संग्राम में उनका योगदान कम नहीं है। उनके आत्म-बलिदान, जीवन के बलिदान ने भारत को स्वतंत्रता दिलाई। खाली कितनी माँ की बाहें वीर शहीदों ने भारत माता की पराधीनता की जंजीरों को खोल दिया। हमें याद रखना है कि उन्होंने भारत के निर्माण का सपना देखा था ताकि भविष्य में हम उस सपने को पूरा कर सकें; तभी हम उन्हें उचित सम्मान देंगे।

स्वतंत्रता की 75वीं वर्षगांठ पर नंदलाल भकत सहित भारत के सभी स्वतंत्रता सेनानियों को हम शत शत नमन करते हैं। "जय हिन्द"। 'बंदे मातरम्'।

चित्र संख्या – 1

[1972 में प्रधान मंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी ने नंदलाल भकत को उपरोक्त ताम्रपत्र भेंट किया।]

चित्र संख्या – 2

[बोलपुर-श्रीनिकेतन रोड पर बांधगोड़ा में उनके आवास के सामने नंदलाल भकत का विवरण]

नंदलाल भकत के बारे में विभिन्न अखबारों में प्रकाशित पेपर कार्टिंग

चित्र संख्या – 3

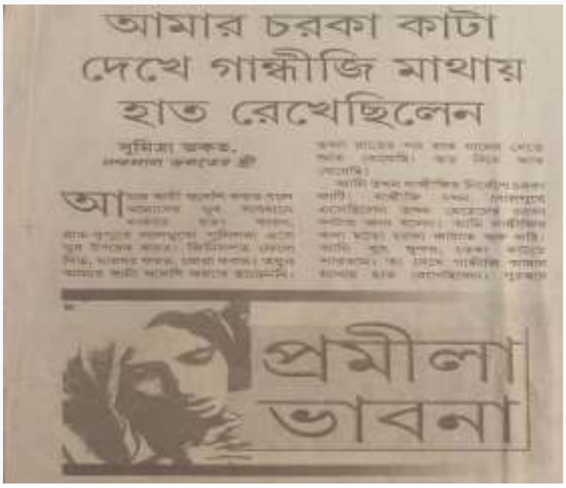

আমার চরকা কাটা দেখে গান্ধীজি মাথায় হাত রেখেছিলেন

প্রমীলা ভাবনা

[18 अगस्त 2006, वर्तमान समाचार पत्र में नंदलाल भकत देवी के विचार]

चित्र संख्या – 4

বোলপুরে স্বাধীনতা সংগ্রামীর জীবনাবসান

[6 दिसंबर, 2007 को अखबार में प्रकाशित पर पत्नी सुमित्रा नंदलाल भकत की मौत की खबर]

संदर्भ:

1. 'वर्तमान' पत्रिका, 18 अगस्त 2006, पृ. 2।
2. तदेव, पृ. 2।
3. 'संवाद' अखबार, 27 अगस्त 2006।
4. तदेव ।
5. तदेव ।

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, January 2023 Volume-15 Issue-2

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे जीवन आणि कार्य

सुवर्णा ज्ञानेश्वर हजारे1 प्रा. डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे2

1 2Karmaveer Bhaurao Patil Mahavidyalaya, Pandharpur. Dist. Solapur.

Currosponding author- सुवर्णा ज्ञानेश्वर हजारे

Email- suvarnadange1984@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7608928

प्रास्ताविक

मध्ययुगीन कालखंड हा इतिहासाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वपूर्ण कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडात ईस्लामी सत्ता भारतात स्थिरस्थावर झालेली होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मिळवलेले स्वराज्य पेशवाईमध्ये रुपांतरीत झाले होते. महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासाचे सत्ताकेंद्र हे साताराहून पुण्याकडे स्थलांतरीत झाले होते. पुण्यातील शनिवार वाड्यातून राजकीय कारभार केला जात होता. दिल्ली च्या बादशहाला आणि गादीला संरक्षण देण्याचे काम मराठ्यांनी स्वीकारलेले होते. भारतातील विविध संस्थाने ही मराठी माणसाच्या ताब्यात होती. मराठ्यांनी आपल्या युद्ध कौशल्याच्या बळावर उत्तर भारतात साम्राज्य निर्माण केले होते. भारतात पाचशे पन्नासहून अधिक संस्थाने अस्तित्वात होती. यापैकी तीन संस्थाने जनमानसात लोकप्रिय ठरली. त्यामध्ये कोल्हापूरचे राजर्षी शाहू महाराज यांचे संस्थान, बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे संस्थान आणि इंदौर मधील होळकरांचे संस्थान ही होत. या संस्थानाच्या महाराजांनी अनेक लोकोपयोगी कार्ये केल्यामुळे ही संस्थाने इतिहासात अजरामर ठरली.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर ह्या इंदौर संस्थानच्या राजकर्त्या म्हणून इतिहासात ओळखल्या जातात. मध्ययुगीन कालखंडात भारतीय संस्कृतीची अनेक बंधने स्त्रियांवर लादली गेली होती. सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक अशा स्वरूपाची अनेक बंधने होती. स्त्रीयांना पारंपरिक रूढी आणि बंधनांचे पालन करावे लागत होते. तरी देखील आपल्या नैतिक आणि चारित्र्यसंपन्नतेच्या बळावर त्यांनी इतिहासात लोकोत्तर कार्य केले आणि ख्याती मिळविली. पुण्यश्लोक ही उपाधी मिळवणाऱ्या त्या एकमेव स्त्री राज्यकर्त्या होत्या. त्यांनी केलेले सामाजिक कार्य हे इतिहासात अत्यंत कौतुकास्पद ठरले. अहिल्यादेवी यांना व्यक्तिगत जीवनात अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. तरी देखील व्यक्तिगत समस्या आणि दु:ख यांचा अडसर सामाजिक कार्यात त्यांनी येवू दिला नाही. पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी यांचे धार्मिक कार्य लोकांच्या समोर आणले जाते आणि त्यांना धार्मिक ठरविले जाते. त्यांचे जीवन आणि कार्य काळाच्या कसोटीवर अभ्यासल्यानंतर त्याचे श्रेष्ठत्व ध्यानात येते. म्हणून या शोध निबंधात *'पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे जीवन आणि कार्य'* समजून घ्यावयाचे आहे.

अहिल्यादेवी होळकर यांचा जीवन परिचय

अहिल्यादेवी होळकर यांचा जन्म ३१ मे १७२५ रोजी अहमदनगर जिल्ह्यातील चोंडी या गावी झाला. त्यांचे वडिल माणकोजी शिंदे हे गावचे पाटील होते. वयाच्या आठव्या वर्षी अहिल्यादेवी होळकर यांचा विवाह सुभेदार मल्हारराव होळकर यांचे एकुलते एक पुत्र खंडेराव होळकर यांच्याशी झाला. मल्हारराव होळकर हे पेशवे पहिले बाजीराव यांच्याकडे सुभेदार म्हणून कार्यरत होते. विवाहानंतर अहिल्याबाई यांच्यावर सासू गौतमाबाई व सासरे मल्हारराव यांचे संस्कार झाले. खंडेराव होळकर यांना अहिल्याबाईसह अनेक राण्या होत्या. अहिल्याबाईंना १७४५ मध्ये पुत्ररत्न प्राप्त झाले त्याचे नाव 'मालेराव' असे ठेवण्यात आले. तर मुक्ता या कन्यारत्नाचा जन्म १७४८ मध्ये झाला. अहिल्याबाई यांच्या स्वभावातील चाणाक्षपणा लक्षात घेवून मल्हारराव होळकर यांनी त्यांना शिक्षणाचे धडे दिले. मैदानी प्रशिक्षण, शिक्षण आणि राजकारभार यांचे धडेही दिले. सासू गौतमाबाई ही अतिशय हुशार आणि धोरणी स्त्री होती. तिने संसार आणि राजकारभार यांचे बाळकडू अहिल्याबाई यांना दिले. दि. २४ मार्च १७५४ मध्ये कुंभेरीच्या लढाईत खंडेरावांना वीरगती प्राप्त झाल्याने अहिल्याबाईंला वैधव्य आले. तत्कालीन सामाजिक रूढी परंपरेला अनुसरून अहिल्याबाई सती जायला निघतात. त्यावेळी मल्हारराव होळकर यांनी सती जाण्यापासून त्यांना रोखले. तेंव्हा पासून वैराग्य जीवन त्यांनी अंगिकारले. अहिल्याबाईंनी पांढरे वस्त्र परिधान करुन पांढऱ्या घोंगडी वरती बसून सेवाव्रती भावनेने राज्यकारभार केला. पती, सासरे, सासू, मुलगा, सुना, नातू, मुलगी व जावई आदी जवळच्या नातलगांचे मृत्यू पहावे लागले. या सर्वांचे दु:ख सोसून त्यांनी आपला राज्यकारभार अतिशय निष्ठेने आणि सेवावृती भावनेने केला. दि. १३ ऑगस्ट १७९५ रोजी वयाच्या ७० व्या वर्षी वृध्दापकाळाने त्यांचे मध्यप्रदेशातील महेश्वर या ठिकाणी निधन झाले. अहिल्यादेवी होळकर यांचे मुळ नाव 'अहिल्याबाई' असे होते. मात्र त्यानंतर 'बाई' या शब्दाऐवजी 'देवी' हा शब्द त्यांच्या नावामागे जोडला गेला. त्यांचे कर्तृत्व चित्रीत करण्यास 'देवी' हा शब्द अपुरा वाटल्यानेच त्यांना 'पुण्यश्लोक' ही उपाधी दिली गेली. विनया खडपेकर यांनी लिहिलेल्या 'ज्ञात-अज्ञात अहिल्याबाई होळकर' या चरित्रग्रंथात त्यांनी पुण्यश्लोक या शब्दाबाबत माहिती दिली आहे. ती अशी, " 'पुण्यश्लोक' हे बिरुद अहिल्याबाईंच्या मागे नेमके केंव्हा लागले, त्याची नोंद मिळाली नाही. हे बिरुद मराठीत प्रचारात आहे. हिंदीमध्ये नाही. अहिल्याबाईच्या मृत्यूपर्यंत होळकरशाहीच्या पत्रात हे बिरुद नाही. 'विविध ज्ञानविस्तार'च्या मे १९०७ च्या अंकातील लेखात अहिल्याबाईंचा 'पुण्यश्लोक' असा उल्लेख आहे. त्याअर्थी एकोणीसाव्या शतकात कधीतरी हे बिरुद त्यांच्या नावामागे

आले असावे."[१] हे जरी खरे असले तरी विकिपिडिया या माहितीजालावर[२] 'पुण्यश्लोक' या शब्दाचा अर्थ 'आपल्या पुण्यशील कामासाठी परिचित अशा चारित्र्यवान व्यक्तींना पुण्यश्लोक म्हटले जाते.' असा दिला आहे. तो अहिल्यादेवींचे कार्य पाहता योग्य असल्याचे दिसते. महेश खरात व होमेश भुजाडे या सांप्रत काळातील लेखकांनी अहिल्यादेवी होळकरांना 'पुण्यश्लोक' या उपाधीऐवजी राजमाता, राष्ट्रमाता, महाराणी या उपाधी लावलेल्या आहेत.

सामाजिक कार्य

अहिल्याबाई होळकर यांनी केलेले सामाजिक कार्य महत्त्वाचे आहे. समाज हा रूढी आणि परंपरा यांनी जखडलेला होता. त्यातील माणसाच्या जगण्याला विरोध करणाऱ्या रूढी आणि परंपरांना त्यांनी विरोध केला. सती प्रथा विरोध, हुंडाबंदी कायद्याची निर्मिती, आंतरजातीय विवाहास मान्यता, विधवा स्त्रीयांना दत्तक मुल घेण्यास परवानगी दिली. केशवपन प्रथेस विरोध, सर्वधर्मसमभावाची निर्मिती केली. अंधश्रद्धेला विरोध, भिक्षुक शाहीला विरोध, कुटीर उद्योग निर्मितीस प्रोत्साहन, कलावंताना राजाश्रय, प्रबोधनास प्राधान्य, चोर लुटारुंना व्यवसाय प्रशिक्षण व आर्थिक मदत अशा स्वरूपाची कार्ये केली.

सांस्कृतिक कार्य

तत्कालिन चाली, रिती, रुढी व परंपरानुसार पतीच्या निधनानंतर स्त्रिया सती जात असत. अहिल्यादेवींनी देखील पती निधनानंतर सती जाण्याचा निर्णय घेतला होता. मात्र सासरे सुभेदार मल्हारराव होळकरांनी केलेल्या विनंतीनुसार त्यांनी स्वर्गप्राप्तीची अपेक्षा सोडून देवून उर्वरित आयुष्य जनसेवेत घालविण्याचे ठरविले. पतीनिधनानंतर विधवा स्त्रियांचे केशवपन करण्याची परंपरा होती. मात्र या परंपरेला त्यांनी फाटा दिला. खंडेराव होळकरांना अहिल्यादेवी होळकर यांच्यासह लग्नाच्या बायका, खंडाराण्या व उपस्त्रिया अशा १२ स्त्रिया होत्या. त्यामध्ये रजपूत, हिंदू व मुस्लिम धर्मीय स्त्रिया असल्याचे दिसते. खंडेरावाच्या निधनानंतर अहिल्यादेवी वगळता इतर ११ जणी सती गेल्या. त्यांच्या पिंडदानाचा कार्यक्रम केला जात असताना, ब्राह्मण पंडितांनी मुस्लिम बायकांच्या नावाने पिंडदान करण्यास नकार दिला. तेंव्हा अहिल्यादेवींनी त्या पुरोहितास ऐकविलेले शब्द हे धर्माबाबत त्यांचे मत स्पष्ट करते. "ज्या स्त्रियांनी आपल्या जीवाचे समर्पन करुन पतीसह अग्निमध्ये मृत्यूला स्विकारले. त्या स्त्रियांच्या नावे ओंजळभर पाण्याने श्राध्दार्पण करण्याने जर तुमचा धर्म बाटत असेल तर धर्म आणि जातीच्या पलीकडे जावून सती गेलेल्या स्त्रियांच्या नावाने श्राध्दतर्पण करण्याची आपली जबाबदारी आहे."[३] यातून धर्म ही तात्कालिक बाब असून त्याची बंधने वेळोप्रसंगी झुगारली पाहिजेत. हा दृष्टीकोन दिसतो. अहिल्यादेवींनी स्वत:च्या मुलीच्या लग्नाचा स्वयंवर आयोजित केला. राज्यातील चोर, लुटारु व दरोडेखोरांचा जो बंदोबस्त करेल, त्याच्याशी माझ्या मुलीचे लग्न लावून देईन. हा त्यांनी लावलेला 'पण' यशवंत फणसे नावाच्या एका शूर मुलाने जिंकला; तेंव्हा बोलल्याप्रमाणे आपल्या 'मुक्ता' या एकुलत्या एक कन्येचे लग्न त्यांनी 'यशवंत फणसे' या मुलाशी लावून दिला. त्यांची ही कृती पुराणकाळातल्या राज्यकन्येच्या विवाहाची आठवण करुन देणारी होती. अहिल्यादेवी होळकर यांनी स्वत:च्या मुलीच्या लग्नाचा मांडलेला स्वयंवर हा राज्यातील शांतता व सुव्यवस्थेसाठी प्राधान्य दिलेला प्रसंग म्हणून इतिहासात पहायला मिळतो. हा प्रसंग दुर्मीळ आहे.

अहिल्यादेवी होळकर यांनी त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यात खूप दानधर्म केला. ब्राह्मण भोजने घालताना त्यांनी सर्वसामान्यांसाठी अन्नछत्रे चालविली. कर्मकांडाला कोणत्याही प्रकारचा थारा न देता, आपल्या हातून चांगले काम घडावे. राज्य हे मिजास गाजविण्यासाठी नसून ते सामान्यांच्या सेवेसाठी मिळालेली संधी असते. हा विचार त्यांनी आपल्या कार्यातून मांडला. भारतीय समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना अबला म्हणून वागणूक दिलेली असता; आपण अबला नसून सबला आहोत. मुत्सद्देगिरी, दूरदृष्टीपणा, वाग्चातुर्य, धर्मपरायणता, निष्कलंकता, शुध्द चारित्र्य, शुध्द नैतिकता, करारी बाणा, धीरोदात्तपणा हे त्यांच्या जीवनाचे पैलू त्यांच्या व्यक्तीमत्वातून दिसतात.

अहिल्यादेवी होळकर यांचे राजकीय कार्य

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांची राजकीय कारकीर्द इतिहासात खूपच लोकप्रिय ठरली. तत्कालीन सामाजिक रूढी आणि परंपरा यांना फाटा देवून फक्त आणि फक्त लोककल्याणासाठी अहिल्यादेवी या राजकारभार करत असत. सुभेदार मल्हारराव होळकर यांच्या हयातीतच अहिल्यादेवीनी राजकारभारात लक्ष घातले होते. मोहिमेवरून आणलेली लुट अगर वसूल केलेला कर सरकारच्या तिजोरीत प्रामाणिकपणे जमा झाला पाहिजे. असा त्यांचा दंडक होता. त्यांची न्यायदान पद्धती आदर्श आणि लोकप्रिय होती. याविषयी देवीदास पोटे लिहतात की, "अहिल्याबाई हृदयाने कारुण्यमूर्ती पण न्यायदानाच्या बाबतीत न्यायनिष्ठूर होत्या. त्यांचा न्याय निवाडा दोन्हीही पक्षांना मान्य होत असे"[४] न्यायदान करताना त्या कोणताही मुलाहिजा बाळगत नसत. चुकलेल्या बोल लावणे आणि अन्यायग्रस्तांना न्याय देणे हे त्या स्वत:चे कर्तव्य मानत. राजकारभार करताना त्या वेळेला अधिक महत्त्व द्यायच्या. आर्थिक व्यवहार पारदर्शक व्हावेत. आर्थिक भ्रष्टाचार रोखले जावेत. मानसिक छळ थांबावेत. त्यासाठी त्या विशेष प्रयत्न करत असत. आपल्या राज्यात कोणावरही अन्याय होवू नयेत यासाठी त्या विशेष आग्रही असत. त्यांच्या कारभारा विषयी तत्कालीन व्हाईस रॉय लॉर्ड एलन बरो म्हणतात की,"अहिल्याबाई एक सर्व श्रेष्ठ, आदर्श आणि थोर राज्यकर्त्या होत्या. देशात त्यांच्या बद्दल सर्वत्र आदर आढळतो."[५] अहिल्याबाई होळकर यांनी जवळपास २९ वर्षे राज्यकारभार केला. त्यात त्यांची दूरदृष्टी, मुत्सदेगिरी, प्रामाणिकपणा, नैतिकता आणि शुद्ध चारित्र्य याचा प्रत्यय येताना दिसतो.

अहिल्यादेवी होळकर यांचे धार्मिक कार्य

भारतीय समाज जीवन हे धार्मिक वृत्तीचे आहे. 'धर्म' या घटकाबाबत भारतीय लोकांच्या भावना या अधिक

संवेदनशील आहेत. केवळ व्रतवैकल्ये आणि कर्मकांड यांना धर्म मानले जाते. स्वर्गाच्या अपेक्षेनेच पुण्यकर्म केले जात असे. त्याचा संबंध धर्माशी जोडला जात असे. मात्र अहिल्यादेवी होळकर यांनी केलेले धार्मिक कार्य पाहता त्यांचा धर्माबाबतचा दृष्टीकोन हा पुरोगामी स्वरूपाचा असल्याचे दिसते. अहिल्याबाईनी केलेल्या धार्मिक कार्याचे स्वरूप पहिले तर त्यामधील विविधता प्रकर्षाने जाणवते. त्यामध्ये प्रामुख्याने मंदिरांचा जिर्णोध्दार, मंदिरांची निर्मिती, नद्यावर घाट बांधणे, पांथस्थांसाठी विहिरी, बारव बांधणे, तलावाची निर्मिती करणे, नद्यांवर पुल बांधणे, तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी धर्मशाळांची निर्मिती करणे, अन्न छत्रांची निर्मिती करणे, पाणपोईची सोय करणे, पशुपक्षांसाठी राखीव कुरणांची सोय आदी स्वरुपातील कामे केली. ही कामे करताना त्यांनी खाजगी संपत्तीचा वापर केला.

अहिल्यादेवी होळकर यांची धर्माबाबतची दृष्टी व्यापक होती. धर्माच्या आचरणासाठी केवळ कर्मकांड न करता, आपल्या हातून सर्वसामान्यांची सेवा घडावी. सामान्य लोकांचे जगणे सुलभ व्हावे. संस्कृती टिकून रहावी. धर्माच्या माध्यमातून लोकांमध्ये नैतिकता व चारित्र्याची जोपासना व्हावी. हा व्यापक दृष्टीकोन असल्याचे दिसते. सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, चारित्र्यसंपन्नता, प्रामाणिकपणा, पशूदया, सहिष्णुता, दानशूरपणा, सेवाभावीवृत्ती आणि संवेदनशीलता या बाबीं समाजात टिकून राहव्यात म्हणून त्यांनी मंदिरांची निर्मिती केली. मंदिरे ही सुसंस्काराची केंद्रे व्हावीत. या व्यापक दृष्टीकोनातून त्यांनी मंदिरांची निर्मिती केली. परकीय आक्रमणामुळे मंदिरांचा नाश झाला होता. लोकांच्या मनात भीतीचे वातावरण निर्माण झाले होते. लोकांच्या मनात स्वराज्य आणि स्वधर्म याबाबत जागृती व्हावी. मंदिरांच्या आश्रयाने लोककला आणि लोकसंस्कृतीचे जतन होत असते. म्हणून अहिल्याबाईनी बारा ज्योतिर्लिंग मंदिरांचा उध्दार केला.

मंदिरांची निर्मिती –

हिंदू धर्मीय लोकांना मंदिर हे पवित्र असते. मंदिरात जावून पूजा-अर्चना करणे, देवाची करुणा भाकणे, हा हिंदू धर्मातील भक्तीचा एक प्रकार होय. मंदिरांमधून चालणाऱ्या कीर्तन, प्रवचन व ग्रंथ पारायणातून लोकांना ज्ञान मिळते. लोकांचे प्रबोधन होते. लोकांवर नैतिकतेचे व जीवनमूल्यांचे संस्कार होतात. ही धारणा असल्याने त्यांनी अनेक मंदिरांची निर्मिती केली. त्यामध्ये “अयोध्या, जगन्नाथपुरी, पंढरपूर, नाशिक, त्रिकुट, संगमनेर, आलमपूर येथे त्यांनी राम मंदिरे बांधली. पुष्कर, उज्जैन, ओंकारेश्वर येथे गणेश मंदिरे बांधली. जेजुरी, महेश्वर, चांदवड येथे विठ्ठल मंदिरे बांधली. वेरुळ, चांदवड, नळदुर्ग येथे खंडोबाची मंदिरे बांधली. चौंडी महेश्वर व अलमपूर याठिकाणी रेणुका देवीची मंदिरे बांधली. तसेच गया, मथुरा, हरिद्वार, बद्रीकेदार, केदारनाथ यासारख्या अनेक ठिकाणी मंदिरे बांधली.”[६] ईश्वर एक असला तरी त्याची अनेक रुपे आहेत. ही हिंदूंमध्ये धारणा आहे. त्यामुळे लोकांच्या मागणी नुसार त्यांनी त्या त्या मंदिरांची निर्मिती केलेली दिसते. अहिल्यादेवी होळकर या धार्मिक होत्या परंतु त्या धर्मांध नव्हत्या. त्यांनी लोकांमध्ये असणाऱ्या धार्मिक व श्रध्देच्या भावनेचा आदर करुन त्या त्या दैवतांच्या मंदिरांची निर्मिती केली. मंदिरांच्या माध्यमातून धार्मिक अनुष्ठाने नियमित चालावीत. गोर गरीबांना भोजने मिळावीत. हा त्यामागील उद्देश होता. त्यामुळेच त्यांनी राम, विठ्ठल, शिव, गणेश, रेणुका व खंडोबा आदी देवतांची मंदिरे उभारली आहेत.

मंदिरांचा जिर्णोध्दार -

मध्ययुगीन कालखंडात अनेक परकिय आक्रमकांनी हिंदूच्या मंदिराची तोडफोड केली होती. मंदिरे पाडून मस्जिदींची निर्मिती केली होती. त्यामुळे हिंदूंचे मनोबल खचले होते. अनेक हिंदूंनी धर्मांतरे करुन मुस्लिम धर्म स्विकारला होता. हिंदू धर्मास ग्लानी आली होती. लोकांमधील धैर्य, शौर्य व कर्तृत्वाला धर्माची जोड दिल्याने राजाप्रति आत्मियता व आदर निर्माण करण्याचे काम करता येते. धर्माच्या माध्यमातून लोकांमध्ये स्वराज्याची चेतना निर्माण करता येत होती. म्हणून अहिल्यादेवी होळकर यांनी स्वत:च्या खाजगी संपत्तीतून हिंदूंच्या प्राचीन मंदिरांचा जिर्णोध्दार केला. शिव, राम, गणेश, विठ्ठल, खंडोबा व रेणुका आदी देवतांप्रती हिंदूंची असणारी श्रध्दा विचारात घेवून त्यांनी अनेक मंदिरांचा जिर्णोध्दार केला. त्याच बरोबर इतर धर्मीय लोकांच्यात सहिष्णुता निर्माण व्हावी आणि धर्माधर्मात सौहार्दता निर्माण व्हावी म्हणून त्यांनी अनेक मस्जिदीना सुध्दा देणगी दिल्याचे दिसते.

धर्मशाळांची निर्मिती –

हिंदू धर्मीय लोक हे मुळातच धार्मिक प्रवृत्तीचे आहेत. हिंदू लोक धार्मिक तीर्थक्षेत्रांना भेटी देतात. अशा ठिकाणी त्यांची राहण्याची व भोजनाची व्यवस्था व्हावी. या उद्देशांनी अहिल्यादेवी होळकर यांनी महेश्वर, अयोध्या, मथूरा, श्री क्षेत्र वृंदावन, गया, अमरकंटक, उज्जैन, ओंकारेश्वर, नाशिक, चांदवड, रामेश्वर, वनी, भीमाशंकर आदी ठिकाणी उत्कृष्ठ दर्जाच्या धर्मशाळा बांधल्या.

विहीर, बारव व घाटांची निर्मिती –

‘पाणी’ हा माणसाच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. निसर्गातून मिळणाऱ्या पाण्याचा माणसाला रोजच्या जीवनात फार उपयोग होतो. शेती, पशू, पक्षी, प्राणी यांना उपयोग होतो. रानावनातून प्रवास करताना पाणी सहज उपलब्ध व्हावे यासाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणात विहिरी बांधल्या. त्यांनी बांधलेल्या विहीरीची रचना ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. विहीरीची निर्मिती करताना त्यांनी माणसांसह घोडा, गाय आदी प्राण्यांना पाणी पिता यावे याची सोय केली आहे. बहुतांशी विहीरींचा आकार हा महादेवाच्या पिंडीसारखा आहे. या विहिरींची बांधणी पक्की असून सुमारे २०० वर्षानंतर देखील आजही विहीरी सुस्थितीत आहेत. त्यांनी उभारलेल्या मोठ्या बारवांची रचना अतिशय सुंदर स्वरुपाची आहे. बारवा या बाहेरुन एखाद्या वाड्या प्रमाणे आहेत. बारवांमध्ये विशिष्ट स्वरुपात मंदिरांची निर्मिती पहायला मिळते. नाशिक, महेश्वर, उज्जैन, हरिद्वार, प्रयाग, मथुरा, कुरुक्षेत्र, पुष्कर, पैठण,

पंढरपूर येथील नद्यांवर घाट बांधले आहेत. भाविकांची आंघोळीसाठी सोय व्हावी. नदीवर कपडे धुण्यासाठी गेलेल्या स्त्रियांच्या जीवाचे रक्षण व्हावे. यासाठी त्यांनी नद्यांवर घाट बांधले. नदीच्या पाण्यामुळे नदीकिनाऱ्यांचे भुस्खलन होवू नये. असाही त्यामागे उद्देश होता.

निष्कर्ष –

अहिल्यादेवी होळकर यांचे आदर्श व्यक्तीमत्व होते. त्यांनी केलेली सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि धार्मिक कार्ये त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वातील पैलूवर प्रकाश टाकतात. त्यांनी धार्मिक कार्य स्वत:च्या खाजगी संपत्तीतून केले. सामाजिक कार्य करताना राज्याच्या सीमेचे बंधन येवू दिले नाही. धर्म आणि धार्मिक यातील फरक दाखविण्याचे कार्य त्यांनी केले. भारतातील सर्व संस्थानिकांमध्ये त्यांच्याविषयी प्रचंड आदराची भावना असल्याचे दिसून येते. शुध्द चारित्र्य व नैतिकतेच्या बळावर सर्वदूर त्यांची कीर्ती पसरलेली दिसते. व्यक्तिगत आयुष्यातील दु:ख त्यांनी सामाजिक कार्याच्या आड येवू दिले नाही.

संदर्भ –

१. खडपेकर विनया, 'ज्ञात-अज्ञात अहिल्याबाई होळकर, लोकावृत्ती चौथी जून २०१४, राजहंस प्रकाशन प्रा. लि. पुणे., पृ. क्र. २७२'

२. https://mr.m.wikipedia.org/wiki/पुण्यश्लोक_(निसंदिग्धीकरण)

३. माने उज्ज्वलकुमार, 'रणरागिणी अहिल्यादेवी', यशोदीप पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आ. ३१ मे २०१५, पृ. क्र. ४१

४. (पोटे देवीदास, 'महेश्वरच्या घाटावरून', परममित्र पब्लिकेशन ठाणे, प्रथम आवृत्ती डिसेंबर २०१७ पृष्ठ क्र.७)

५. तत्रैव, पृष्ठ क्र.७१)

६. माने उज्ज्वलकुमार, 'रणरागिणी अहिल्यादेवी', यशोदीप पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आ. ३१ मे २०१५.,पृ. क्र. ७४

भारतीय हरित काळाची गरज

प्रा.राजेश स. बहूरुपी
सहाय्यक प्राध्यापक भिवापूर महाविद्यालय भिवापूर
Curросponding author- प्रा.राजेश स. बहूरुपी
Email- rajeshbahurupi@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7608935

सारंश : सद्य परिस्थितीत हरित अर्थ व्यवस्था ही फार लोकप्रिय आणि काळाची गरज या दृष्टीने मोठया प्रमाणात चर्चेचा विषय आहे याचे कारण आहे सद्य परिस्थितीत जगा मध्ये ज्या संकटाचा विचार किंवा सामना करावा लागत आहे ती प्रामुख्याने जलवायु, खाद्य, अर्थिक आहेत ज्या वर उपाय म्हणून हरित अर्थव्यवस्था ग्रीन इकोनॉमी कडे बघितल्या जाते. कारण यात अर्थिक विकासा सोबतच पृथ्वीच्या संरक्षणाची गॅरंटी प्रास्त होतांना दिसते. ग्रीन इकोनॉमी चा प्रसार व प्रचारकरतांना यु.एन.ई. पी (संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम) ने त्याची एक व्याख्या विकसीत केली आहे. त्यानुसार ग्रीन इकोनॉमी म्हणजे "ज्यात मानवाचा विकास आणि सामाजिक साम्यता यांना चालना देण्या सोबतच पर्यावरण सौरक्षणाचे कार्य देखील मोठया प्रमाणात विचारात घेतले जाते. ज्यामध्ये अल्पकार्बन संसाधन कुशल व सामाजिक समावेश असलेली अर्थव्यवस्था आहे" व्यवहारीक दृष्टी कोणातुन ग्रीन इकोनॉमी अशी अर्थ व्यवस्था आहे की ज्यामध्ये उत्पन्न व रोजगारात वाढ अशा सार्वजनिक व खाजगी उद्योजकांद्वारे संचालित केले जातात. जे कार्बन उत्सर्जन व प्रदुषन कमी करतात. आणि उर्जा संसाधनाचा योग्य वापर करून सोबतच जैव विविधिता व त्याच्या ऱ्हास रोकणे हा आहे.

हरित अर्थव्यवस्थेचे मापन :

ग्रीन इकोनॉमी चे मापन करण्यासाठी वेगवेगळया संघटना वेगवेगळया पध्दतीचा उपयोग करतात संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम हया मापना करीता विश्व बँके सोबत वेगवेगळया पध्दतीवर चर्चा करत आहे घटकांवर चर्चा करीत आहेत. त्यातील काही प्रमुख घटक पुढील प्रमाणे आहे.

१) प्रगती व चांगले राहणीमान

२) पर्यावरणीय संकेतक :- प्रदुषण गहनता, ऊर्जा उपयोग, जाल उपयोग

३) त्या सोबत काही अन्य घटक देखील विचारात घेतले आहे (कार्ल बुकीर्ट ने सांगितलेले घटक)

४) आर्थिक संकेतक :- उत्पादना चा हिस्सा किंवा रोजगार

१) अक्षय उर्जा :- सौर, पवन सामुद्रीक आणि बायोगॅस

२) ग्रीन बिल्डींग :- ऊर्जा व पाणी कुशल निर्मीती किंवा त्या अनुसार बनविणे.

३) स्वच्छ परिवहन :- हायब्रीड व इलेक्ट्रिक व्हीकल्स ला प्रोत्साहन

४) जल प्रबंधन :- वर्षा जल संचयन जल सुधार

५) भू प्रबंधन :-ऑग्रेनिक कृषि

ग्लोबल सिटीजंस सेंटरनी ग्रीन इकोनॉमी चे तिन मुख्य स्तंभात विभागणी केली आहे.

१) सामाजिक न्याय :- हा सिध्दात म्हणजे आपल्या पृथ्वीवरील प्राकृतीक सीमीत संसाधनावर निर्भर आहोत म्हणून आपण एक अशी आर्थिक प्रणाली तयार करायला पाहिजे जी की प्राकृतीक जैव विविधताचे सौरक्षण करून पर्यावरण ऱ्हासावर नियंत्रण ठेवेल अशी लवचीक प्रणाली तयार करावी.

२) टिकाऊ पर्यावरण :- हा असा सिध्दांत आहे की प्राकृतिक संसाधना सोबतच ज्या ठिकाणी सांस्कृतिक व मानवीय सम्मान हयाचा देखील विचार करणे महत्वपूर्ण मानले आहे. ज्यामुळे अशी आर्थिक प्रणाली तयार करणे महत्वपूण मानले आहे. ज्यामुळे अशी आर्थिक प्रणाली ज्यात व्यक्तीगत विकासा सोबतच सामाजिक विकास होईल

३) स्थानीयता : एखादा विशिष्ट ठिकाणचा विकास करतांना तेथील स्थानिक उत्पादनाच्या माध्यमातून आपल्या नागरिकाच्या आवश्यक प्राथमिक गरजा पुर्ण करणे हा होय. ग्लोबल ग्रीन इकोनॉमी इंडेक्स जो जगतील २७ देशाच्या ग्रीन इकोनॉमी प्रदर्शनाची माहिती दर्शवित असतो त्याचा आधार पुढील गोष्टी असतात.

१) आंतरराष्ट्रीय व स्थानीय व्यासपीठावर राष्ट्रीय नेतृत्व कशा प्रकारे ग्रीन इकोनिमीला महत्व देते.

२) अक्षय उर्जा स्त्रोतासंबंधी व त्याच्या उपयोग व वाढी संबंधी कोणत्या योजना तयार केल्या जातात ज्यामुळे अक्षय उर्जा स्त्रोताच्या वापराला प्रोत्साहन मिळून स्थानीक बाजारात त्याचा वापर वाढेल.

३) प्रत्येक देशात स्वच्छ प्रौद्योगिक गुंतवणुक वातावरण

४) पर्यटनला दिले जाणाऱ्या महत्वा बरोबरच ग्रीन पर्याटनाला दिलेले.

निरंतर सतत विकासात ग्रीन इकोनॉमीचे योगदान :-

या ठीकाणी निरंतर विकासाचा अर्थ जो वर्तमानातील गरजा पुर्ण करून येणाऱ्या पिढीच्या गरजांच्या पुर्तत करीता कुठलीही तडजोड करणार नाही असा होता. या गोष्टीला प्रथम मान्यता १९८० मध्ये अवर कॉमन फ्यूचर या नावाने ब्रंटलैड रिपोर्ट द्वारा प्राप्त झाली आणि पुढे १९९२ मध्ये पृथ्वी संम्मेलनात या मुद्याला मोठया प्रमाणात महत्व प्राप्त झाले निरंतर आर्थिक विकासा करीता पुढील तिन बाबीचा विचार प्रामुख्याने करण्यात आला.

१) पर्यावरण संरक्षण २) सामाजिक विकास ३) आर्थिक विकास हया गोष्टीच्या प्राप्ती करीता ग्रीन इकोनॉमी ही महत्व पुर्ण बाब आहे. कारण ज्या मध्ये पर्यावरणला आर्थिक उत्पादन, मुल्यस्थिरता दिर्घ कालीन समृध्दी चे एक आर्थिक कारण मानले जाते. ज्यामुळे पर्यावरण आर्थिक विकास व मानव विकास यांचा समतोल साधल्या जातो कारण गरीब लोक आपली उपजिवीका करण्याकरीता प्राकृतीक संसाधनावर सर्वात जास्त निर्भर असतात. त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास जर झाला तर त्यांच्या उपजिवीकेवर त्याचा परिणाम होईल त्यामुळे अशा परिस्थितीत ग्रीन इकोनॉमीचे महत्व जास्त आहे कारण

ग्रीन इकोनॉमी चा उद्देशच मानवाचे हित, सामाजिक समानता, पर्यावरण जोखीम कमी करणे हा आहे.

ग्रीन इकोनॉमीची वाटचाल :- वर्ष २००८ च्या उत्तरार्धात सुरू झालेले यूएनईपी नेतृत्वातील ही वाटचाल अनेक घटकांचा समुह असून ज्या उद्देश ग्रीन सेक्टरला विलेषणात्मक व नितीगत सहायता देणे व पर्यावरणीय असंगत सेक्टरला ग्रीनच्या पर्यावरण संगत बनविने होय.

१) ग्रीन इकोनॉमी रिपोट आणि संबंधीत शोध सामुग्री प्रस्तुत करणे जी की अक्षय ऊर्जा पासुन सतत कृषि पर्यत विस्तृत व व्यापक क्षेत्रामध्ये ग्रीन निवेश वर समाविष्ट अर्थशास्त्र, टिकाउपणा व गरीबी उन्मुलन हा बाबीचे विश्लेषण करून या क्षेत्रात निवेश वाढविण्यासाठी प्रेरणाई ठरतील.

२) विशिष्ट देशात ग्रीन इकोनॉमीसाठी आवश्यक सेवा प्रदान करून मार्गदर्शन करणे

३) ग्रीन इकोनॉमी च्या पुढाकारासाठी अनुसंधान गैर सरकारी संघटना व्यवसायित आणि संयुक्त राष्ट्राच्या भागीदारी च्या आधारे स्थापना करणे.

१) ग्रीन इकोनॉमी आणि गरीबी उन्मुलन :-

आजच्या आर्थिक प्रगती मध्ये स्वच्छ पाणी, वन, हवा हया जिवनाश्यक गोष्टीचा मोठया प्रमाणात वापर करून त्याला प्रदुषीत केले जात आहे. अशा आर्थिक विकासामुळे उच्च आर्थिक व सामाजिक आवश्यकता ला जन्म दिला त्यामुळे गरिबाचे मोठया प्रमाणावर नुकसान झाले कारण की ते पुर्णपणे या संसाधनावर निर्भर होते जे की चालु आर्थिक घटकामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊन विकास करीत होते त्याचा परिणाम असा झाला की कृषी पशुपालन मत्स्य व वनीकरण अशा क्षेत्रावर त्याचा जास्त परिणाम झाला जगातील बहुतांश गरीब जनता ही वरील साधनावर आपली उपजीवीका चालवत असते. या उलट ग्रीन इकोनॉमी मध्ये गरीबी उन्मुलन संपुर्ण जीवनातील गुणत्तेत सुधार या उद्देशाने प्राथमिक सेवा आणि संरचना पुर्ण करण्याच्या हेतुने कार्य केले जाते. ज्यात सर्वाना उर्जा, पाणी, पोहचवुन त्यांचा विकास करणे हा प्रमुख उद्देश आहे. ज्यासाठी सौर व पवन उर्जा १, ४ अरब जनसंख्येला उर्जा व ७०० मिलियन अन्य लोकांना सेवा प्रदान करणे.

२) ग्रीन इकोनॉमी आणि रोजगार :-

ग्रीन इकोनॉमी मुळे मोठया प्रमाणावर वेगवेगळया क्षेत्रात रोजगार निर्मिती होउ शकते जसे ऑर्गेनिक कृषी उर्जा दक्षता यांच्या अनुसार घरांची निर्मीती अक्षय उर्जा सार्वजनिक परिवाहन इत्यादी. उच्च पर्यावरण दक्षता आणि उच्च श्रम उत्पादकता व उच्च उत्सर्जनयुक्त मर्यादित रोजगार उत्पान्नात वाढ विकासात निरंतरता व जल वायुचे संरक्षण अशा हरित रोजगार योजनेमुळे पहिलेच उपलब्ध आहेत आणि काही क्षेत्रात अप्रत्यक्ष वृध्दी झाल्यने आढळते. ग्रीन इकोनॉमी कडे वाटचाल करतांना पर्यावरणीय व आर्थिक निती सोबतच सामाजिक नितीचा देखील विकास होणे आवश्यक आहे. ज्यामध्ये अल्प कार्बन ग्लोबल इकोनॉमीसाठी नवीन कौशल्या मध्ये गुंतवणुक व सार्वजनिक परिवहन व रोजगार समायोजन निती.

३) ग्रीन इकोनॉमी व विकसनशिल देश

स्वच्छ उर्जा प्रौद्योगिक आणि उर्जा सेवा सुधार स्वच्छ उत्पादन दृष्टीकोण गुंतवणुकीत दक्षता सतत कृषि पध्दतीचा उपयोग करून खाद्य सुरक्षा व आपल्या ग्रीन प्रॉडक्ट सेवासाठी नविन बाजारपेठेचा शोध घेणे ज्यामुळे विकासनशील देशांना त्याचा आर्थिक व सामाजिक लाभ होईल संसाधनाचा योग्य वापर उर्जा स्त्रोताचा विस्तार पर्यावरण ऱ्हासावर नियंत्रण तसेच प्रत्येक देशाने आर्थिक विकासांच्या योजनांचा फायदा उठविण्यासाठी आपल्या जवळ उपलब्ध संसाधनाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

भारत व ग्रीन इकोनॉमी

जगातील दुसरा जास्त लोकसंख्या असलेला देश ग्रीन हाऊन गॅस उत्सर्जनात तिसऱ्या स्थानावर त्याचे प्रमाण ५. ७८: भारतासाठी ग्रीन इकोनॉमी एक आव्हान आहे. भारताकडे अनुसंधान व विकास या दृष्टी कोणातून एक महत्वपूर्ण केंद्र म्हणून बघितले जात आहे. कारण देशातील प्रौद्योगिक क्षेत्रामध्ये इनोवेश, कमी किमतीतील विनिमय आणि सेवा आणि पारंपारीक ज्ञान आणि प्रक्रिया तसेचा वैज्ञानिक आणि इंजिनीयर यांच्या संख्येत भारत तिसऱ्या क्रमांकावर आहे सूचना प्रौद्योगिक क्षेत्रात महत्वपुर्ण उपलब्धी मागील काही वर्षात ग्रीन इनोवेशन मध्ये वाढझाली आहे. तसेच पुंजी प्रवाहात वाढझाली आहे. अक्षय उर्जा क्षेत्रात गुंतवणुकीसाठी भारत तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. भारताने ग्रीन इकोनॉकीच्या दृष्टीने वाटचाल सुरू केलेली आहे. कारण भारतातील अनेक कंपन्यांनी कॉर्पेरिट सोशल रिस्पॉसिबिलीटी मुळे पर्यावरण प्रभावाकडे लक्ष देणे सुरू केले आहे. भारत पुर्ण क्षेमतेने ग्रीन इकोनॉमीला चालना दिली तर स्थायी व स्वच्छ पर्यावरणाला प्रोत्साहन देउन रोजगारात वाढ करणे. अल्पकार्बन उत्सर्जनाला प्रोत्साहन देणे भारताने ग्रीन इकोनॉमीचा भाग म्हणुन जलवायु प्रगटीकरण योजना सुरू केली आहे. तसेच सुचना अधिकार अधिनियम २००५ नॅशनल ग्रीन ट्रिब्युनल ऍक्ट २०१० द्वारे राष्ट्रिय हरीत न्यायधिकरणाची स्थापना, पर्यावरण प्रभाव मुल्यांकन, राष्ट्रीय क्लाइमेट चेज ऍक्शन प्लॅन ज्यामध्ये सौर उर्जा उर्जा दक्षता सतत कृषि यांचा उपयोग करून अर्थव्यस्थेला बल प्राप्त करू शकतो त्यामुळे हरित अर्थ व्यवस्था काळाची गरज आहे. असे म्हणतात.

ग्रीन इकोनॉमी आणि सरकार :

सरकारने ग्रीन इकोनॉमीला चालना देण्यासाठी वेगवेगळया नितीचा उपयोग करणे आवश्यक आहे. ज्यामध्ये सार्वजनिक व खाजगी भागीदारी महत्वपूर्ण आहेत देशातील ग्रीन इकोनॉमीसाठी सार्वजनिक वित आणि राजकोषीय उपयांच्या माध्यमातून ग्रीन इकोनॉमी स्वीकारणे शक्य आहे. त्यासाठी सरकारने त्यावर खर्च करणे आवश्यक आहे ग्रीन इकोनॉमी मध्ये सार्वजनिक गुंतवणुकीला विशेष रूपाने महत्व आहे. त्यामुळे सरकारने ग्रीन प्रॉडक्ट व सेवा यांच्या मागणीसाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे ग्रीन इकोनॉमीसाठी कायदेशीर बाबी देखील पुर्ण करून कायदा तयार करायला पाहिजे ग्रीन इकोनॉमीसाठी सरकार व अन्य हितधारका सोबतच लोकांचे समर्थन प्राप्त करणे जरूरी आहे.

संदर्भ :

१) योजना
२) भारतीय अर्थव्यवस्था रूद्र दत्त के.पी. सुंदरमएस. चांद ॲन्ड कंपनी
३) प्रतियोगीता दर्पण अतिरीक्त अंक
४) लोकमत

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, January 2023 Volume-15 Issue-2

बलकामगारः कारणे आणि उपायायोजना

डॉ. योगेश एस. मुनेश्वर
सहायक प्राध्यापक अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय,वर्धा
Currosponding author- डॉ. योगेश एस. मुनेश्वर
Email-yogeshmuneshwar70@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.7608947

सारंश रू भविष्यातील देषाचे आधारस्तंभ म्हणून ज्या बालकांकडे पाहीले जाते परंतु देषातील असा बालकांचा मोठा वर्ग आहे जे निरक्षर, दु:खी, कष्टी व अज्ञानी आहेत. त्यामुळे हे बालके व देशाचा विकास होवू शकेल हा एक प्रश्नचिन्हच आहे. ज्या कोवळया वयामध्ये बालकांना शिक्षण मिळाला पाहिजे आणि त्यामुळे त्यांचा व्यक्तिमत्व विकास घडला पाहिजे त्या वयामध्ये बहुतांशी बालके विविध क्षेत्रामध्ये काम करताना दिसून येतात. त्यामुळे त्यांच्या वैयक्तिक व व्यक्तीमत्व विकासामध्ये कुठेतरी खंड पडताना दिसून येतो. बालकांच्या विकासावर प्रष्नचिन्ह म्हणजेच पर्यायाने देषाच्या प्रगतीवर प्रष्नचिन्ह दिसून येतो.

उद्देष :-

१. बालकामगार निर्मीती मागील विविध कारणांचा अभ्यास करणे.
२. बालकामगाराची निमुर्लन बाबतीतील उपाययोजना अभ्यासने.

तथ्य संकलन :- तथ्य संकलनाकरीता दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग करण्यात आला. यामध्ये पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट इत्यादी चा वापर करण्यात आला.

आंतरराश्ट्रीय कामगार संघअना आणि युनिसेफच्या अहवालानुसार जागतीक स्तरावर १६ करोड बालकामगार आहेत त्यापैकी सुमारे ३९.४ टक्के मुली आणि ६०.६ टक्के मुले बालकामगार आहेत. कामगार संघटनेचे अहवालानुसार जागतिक पातळीवर १४ वर्षाच्या आतील बाल कामगारांमध्ये १५ टक्के बालकामगार भारतात आहेत व जागतिक बँकेचा अहवालानुसार भारतात सहा कोटी बालकामगार आहेत. परंतु स्वयंसेवी संघटना यांनी केलेल्या सर्वेक्षणानुसार हा आकडा यापेक्षा कितीतरी पट अधीक आहे.

साल २०१८ मध्ये बालकामगारांना राज्यनिहाय सोडविण्यात आलेले प्रकरणे

अनु. क्रमांक	राज्य	बालकामगारांना सोडविण्यात आले
१	आंध्र प्रदेष	७७८
२	आसाम	४५६२
३	बिहार	०
४	गुजरात	१०१
५	हरियाणा	१७१
६	झारखंड	१२२५
७	कर्नाटक	७६३
८	मध्यप्रदेष	४९१०
९	महाराश्ट्र	८१२२
१०	नागालॅंड	१११
११	पंजाब	९१५
१२	राजस्थान	०
१३	तामिलनाडू	२५३४
१४	तेलंगाना	९३५
१५	उत्तरप्रदेष	८०२०
१६	पश्चिम बंगाल	१७१३७

उपरोक्त २०१८ च्या आकडेवारीवरून आपणास लक्षात येईल की पष्चिम बंगाल नंतर महाराश्ट्राचा बालकामगारत प्रकराणात दुसरा क्रमांक लागतो. जो भारत विकसित राष्ट्र होण्याचे स्वप्न पाहत आहे त्या भारतामध्ये बालकामगारांचा प्रश्न किती महत्त्वपूर्ण आहे हे दिसून येते

बालकामगार निर्मीतीकरीता कारणीभूत घटक खालील प्रमाणे आहेत

लोकसंख्येमध्ये वाढ :- भारतासारख्या विशाल देशांमध्ये एक मोठी संख्या समस्या म्हणून लोकसंख्येकडे पाहिले जाते. स्वातंन्र्यानतंर भारतामध्ये झपाटयाने लोकसंख्या वाढली. भारतामध्ये ज्या प्रमाणात दिवसाने न दिवस लोकसंख्या वाढत आहे त्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती झाली नाही. त्यामुळे रोजगाराची समस्या निर्माण झाली. त्यामुळे बालके कमी वयामध्येच काम करण्यास प्रेरीत होतात.

गरीबी:- भारतामध्ये ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढली त्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती झाली नाही. रोजगारच्या कमी मुळे मोठया प्रमाणावर गरीबी निर्माण झाली. बेरोजगार व

दारिद्र्यामध्ये दिसून येतो असंघटित क्षेत्रात मजुरांचे प्रमाण वाढले. कुटुंबातील गरीबी बालकांना काम करण्यास बाध्य करते.

मजुर पालक वर्ग :- रोजगाराच्या संकटामुळे विविध क्षेत्रामध्ये कामगारवर्ग निर्माण झाला. गरीब व मजुर पालक वर्गामुळे कुटुंबाच्या गरजा भागविणे जवळपास अषक्य ठरते. त्यामुळे कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्ती आपआपल्या परीने कुटुंबाच्या गरजा भागविण्याकरीता आपले योगदान देतो. त्यामुळे बालकाना सुध्दा विविध क्षेत्रातील कामामध्ये कार्यरत होतात. मजुर पालक वर्गामध्ये असलेली षिक्षणा प्रती अनास्था त्यामुळे आपोआपच ह्या वर्गाचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले आणि त्यामुळे त्यांनी मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेल्या शिक्षण यांच्यापासून त्यांना वंचित ठेवून आपल्या कामांमध्ये हातभार लावण्याकरता किंवा विविध ठिकाणी काम करण्याकरता पालक वर्ग आपल्या मुलांना पाठवतो.

औद्योगीकीकरण आणि भांडवलदार वर्ग:- औदयोगीकरणाच्या विकासामुळे विविध प्रदेषातील मजुर वर्ग मोठया प्रमाणात षहरामध्ये स्थलांतरीत झाला. औद्योगीकरणामुळे भांडवलदार वर्गाचा उदय झाला. कमीत कमी मजुरीमध्ये जास्तीत जास्त श्रम मिळविणे त्यामुळे नफा जास्त मिळविणे हे उद्देष ठेवून भांडवलदार वर्ग कार्य करु लागला. परंतु वयस्क श्रमीकापेक्षा बालकामगार हे स्वस्त मजुरीमध्ये काम करतात. त्याचबरोबर ते कोणत्याही प्रकारची तक्रार करीत नाही. अल्प मजुरी मध्ये बालकामगार काम करीत असल्यामुळे नफा वाढतो. त्यामुळे भांडवलदार वर्गाकडून बालकामगाराची मागणी अधिक प्रमाणात होवू लागली.

शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी सुविधा :- बालकांच्या सर्वांगीन विकासाकरीता शिक्षण मिळाला पाहिजे परंतु भारतामध्ये दुर्गम, ग्रामीण व आदिवासी क्षेत्रामध्ये शिक्षणाची कमतरता दिसून येते. शिक्षणाच्या अपूऱ्या सोयी सुविधामुळे पालक सहजतेने आपल्या मुलांना शिक्षणाकरता पाठवताना दिसून येत नाही. षिक्षणाकरीता तालुकाच्या भागामध्ये जावे लागते. त्याचबरोबर शहरातील खाजगी षिक्षण संस्था मध्ये षिक्षण षुल्क जास्त आहे. षहरी झोपडपट्टी राहणारा मजुर वर्ग हा आपल्या पाल्याला खाजगी षिक्षण संस्थेमध्ये पाठवू षकत नाही. शिक्षण हे अत्यंत महागाई झालेली दिसून येत आहे मोठया प्रमाणावर खाजगी शिक्षण संस्था असल्यामुळे प्रत्येक वेळेस मुलांकडून भरमसाठ रक्कम वसुली करतात. त्यामुळे लहान मुलांना कशाप्रकारे शिकवलं पाहिजे याचाही प्रश्न कामगार वर्गामध्ये निर्माण झालेला आहे. अशा स्थितीमध्ये जो कामगार वर्ग आहे तो खाजगी शिक्षण संस्थेमध्ये मुलाला पाठवू शकत नाही आणि त्याच्या सर्वात महत्त्वपूर्ण कारण म्हणजे शिक्षणाच्या अपूऱ्या व स्वस्त सुविधांचा अभाव आहे. त्याबदल्यात तो एखादया कामाच्या ठिकाणी आपल्या पाल्याला कामाकरीता लावून देतो.

कृशी क्षेत्र :- ग्रामीण भागामध्ये गरिबी आणि दारिद्रता दिसून येते. भारतासारख्या विस्तृत जनसंख्या असलेल्या देशांमध्ये ४० टक्के भाग हा गरीब रेषेखाली जीवन व्यतीत करतांना दिसतो. ग्रामीण भागात कृशी षिवाय इतर उत्पादनाचे साधने कमी आहेत. त्याचबरोबर उत्पादित मालाला सुद्धा कमी भाव आहे. अषा परिस्थित कृशीवर अवलंबुन असणारे कुटुंब हे आपल्या सर्व कुटुंबासोबत षेतात काम करतांना दिसतो. कृशी क्षेत्रामध्ये मजुर वर्गाचा अभाव, श्रमाची कमी झालेली प्रतीश्ठा या कारणास्तव बालकामगार कृशी क्षेत्रामध्ये अधिक दिसून येतात.

बालकामगार निर्मुर्लनाकरीता उपाययोजना :- बालकामगार निर्मुर्लनाकरीता खालील उपाययोजनावर कार्य करणे आवष्यक आहे.

१. लोकसख्या वाढीचे प्रमाण आटोक्यात आणले पाहीजे. षासकीय विविध सोयी सवलती व योजनेनुसार लोकसख्या नियंत्रण कार्यक्रमाची काटेकोर अंमलबजावणी होणे आवष्यक आहे. षहरी व ग्रामीण क्षेत्रामध्ये लोकसंख्या नियंत्रणाची आवष्यकता आहे.
२. केंद्रसरकार व राज्य षासनाने संयुक्त प्रयत्नाव्दारा प्रत्येक हाताला काम प्राप्त झाले पाहीजे. ज्या माध्यमाने प्रत्येक वर्गाला सन्मानाने व आत्मप्रतीश्ठेने जिवन जगता आले पाहीजे.
३. केंद्र षासन व राज्य षासनाव्दारा बालकामगार निर्मुर्लना करीता असलेल्या कायदे व नियमाची अंमलबजावनी काटेकोरपणे करणे आवष्यक आहे. यामध्ये असलेला भ्रश्टाचार कमी करून कायदयाचे उल्लंघन करणाऱ्यावर कडक कार्यवाही करणे आवष्यक आहे.
४. बालकाकरीता षिकणाची आवष्यकता व गरज या बाबत स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमाने जनजागृती करणे.

संदर्भ :-

1. बोधनकर सुधिर (२००६); **"**सामाजिक संषोधन पध्दती**"**, श्री साईनाथ प्रकाषन : नागपूर
2. भांडारकर पु.ल. (१९६७); **"**सामाजिक संषोधन पध्दती**"**, श्री साईनाथ प्रकाषन : नागपूर
3. गुप्ते वि.प. (१९९५); **"**कामगार चळवळीची वाटचाल आणि पुढील आव्हाने**"**, केंद्रिय कामगार षिक्षण
4. मंडळ : नागपूर
5. दिक्षित ध्रुव (२००२); **"**बालश्रम उन्मूलन एक चुनौती**"**, पोइन्टर पब्लिषर्स : जयपूर
6. **https://www.maxmaharashtra.com/max-blog/child-labour-need-to-abolished-written-by-writer-vikas-meshram-922549**
7. https://www.maxmaharashtra.com/max-blog/child-labour-need-to-abolished-written-by-writer-vikas-meshram-922549

भारतीय कृषी समस्या आणि उपाय - एक अभ्यास

प्रा. डॉ. बोबडे बी.बी.

भूगोल विभाग, महिला कला महाविद्यालय, बीड.

Currosponding author- **प्रा. डॉ. बोबडे बी.बी.**

Email- bbbobade@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7608955

प्रस्तावना :-

कृषी भूगोलशास्त्राच्या अभ्यासाच्या अनुषंगाने व्हाॅनथुनेनचा सिद्धांत व जोनॅसॅनचा सिद्धांत या भूमी उपयोजन सिद्धांताचा अभ्यास केल्यानंतर लक्षात येते की, बाजारपेठ व त्याभोवतालची शेती भूमी उपयोग याचा अभिक्षेत्रीयसहसंबंध सिद्धांत द्वारे दर्शविण्याचा व्हाॅनथुनेन यांनी सर्वप्रथम प्रयत्न मध्ये प्रस्थापित केलेल्या सिद्धांताने स्थानीय विश्लेषणास मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली.तसेच युरोप खंडातील शेती विभाग पाडताना प्रसिध्द विचारवंत आॅल्फजोनॅसॅन यांनी शेतीक्रियेचे विभाजन आणि शेतकी उत्पादनाची बाजारपेठ यांच्यातील संबंधावर विशेष भर दिला सदरील शोधनिबंधात भारतीय कृषीच्या नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणार आहोत.व या समस्या सोडविण्याच्याउपाययोजनांची माहिती घेणार आहोत.

उद्दिष्टे :-

१) भारतीय कृषी विकासात अडथळा ठरणाऱ्या नैसर्गिक समस्या समजून घेता येतील.

२) भारतीय कृषी विकासात अडथळा ठरणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक समस्या जाणून घेता येतील.

३) भारतीय कृषीच्या नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक व इतर समस्या सोडविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना समजून घेता येतील.

विषय विवेचन :-

भारत हा कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था असलेला देश आहे.शेती हे भारतीयांच्या उपजिविकेचे साधन असून शेती हाच मुख्य व्यवसाय बनला आहे.भारतातील 70%लोक उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून शेतीवर अवलंबूनआहेत.तरीदेखील भारतातील शेती अन्य देशांच्या मानाने मागासलेली आहे.भारतात पिकांचे दर हेक्टरी उत्पादन फारच कमी आहे.भारतात शेतीचा विकास व्हावयास पाहिजे तेवढा झालेला नाही. तो योग्य दिशेने व योग्य प्रकारे होणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय जीवनाचा अविभाज्य घटक म्हणून भारतीय कृषी कडे पाहिले जाते. संयुक्त संस्थाने, रशियाच्या खालोखाल जगात कृषी क्षेत्रात भारताचा तिसरा क्रमांक लागत असला तरी मात्र कृषी उत्पन्नात प्रगती साधारण स्वरूपाची आहे. अनेक पिकांच्या दर हेक्टरी उत्पादनात भारताचा क्रमांक बराच खालचा आहे. भारत हा काही दर्जेदार पिके उत्पादन करणारा देश नाही. याची कारणे अनेक आहेत यालाच भारतीय कृषीच्या समस्या किंवा भारतीय शेतीतील दोष म्हणतात. भारतीय शेतीच्या समस्यांचे आपणास चार गटात वर्गीकरण करता येईल. **भारतीय कृषी समस्या**

1) नैसर्गिक समस्या:-भारतात शेतीच्या काही नैसर्गिक समस्या आहेत यांना भौगोलिक किंवा प्राकृतिक समस्या असेही म्हणतात भारतीय शेतीच्या नैसर्गिक समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१) हवामान:- भारतीय शेतीवर हवामान या घटकाचा अतिशय प्रतिकूल परिणाम होतो. त्यामध्ये पर्जन्यमान व तापमान हे घटक महत्त्वाचे मानले जातात. भारतीय शेती ही मान्सूनवरअवलंबून असणारा जुगार आहे. शेती उत्पन्न हे पावसाच्या अनिश्चितेवरअवलंबून असते. देशात पावसाचे अयोग्य वितरण, अपुरा पाऊस, चक्रीय वादळे, गारांचा पाऊस, अति पर्जन्य ,धुळीची वादळे, दुष्काळ, उष्ण हवेची लाट ,थंड हवेची लाट इत्यादी प्रतिकूल हवामानाची परिस्थितीचा परिणाम शेती उत्पादनावर होतो. अशाप्रकारे नैसर्गिक आपत्तीलाशेतकऱ्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

२) भूपृष्ठरचना:-सर्वसाधारणपणे भारतातील शेती ,गंगा, सिंधू, ब्रह्मपुत्रा ,गोदावरी ,कृष्णा, महानदी ,तापी ,कावेरी या नद्यांच्या सपाट मैदानी प्रदेशात केली जाते. मात्र उंच सखल पर्वतीय प्रदेशात शेती करणे अवघड जाते कारण तेथे जमिनीचा उतार तीव्र असल्याने उतारावर शेती अगदी मर्यादित स्वरूपात होते. उदा. हिमालय पर्वताचा दक्षिण उतार सह्याद्री पर्वतरांगा इत्यादी अशा प्रकारे शेतीच्या नैसर्गिक समस्येमध्ये भूपृष्ठरचना ही समस्या वैशिष्ट्यपूर्ण समजली जाते.

३) जमिनीची धूप:-जमिनीची धूप ही भारतीय शेतीची फार मोठी समस्या आहे. "बाह्य शक्तीच्या कारकांच्या प्रभावामुळे जमिनीचे वरचे तर निघून जाणे या क्रियेला जमिनीची धूप म्हणतात". निसर्गामध्ये मातीच्या निर्मितीस 100 ते 200 वर्ष लागतात. तर मानव एका रात्रीमध्ये जमिनीचा अयोग्य वापर करून मातीचा नाश करू शकतो आणि करतो आहे. शेती ,जंगलतोड, नैसर्गिक वनस्पतीचा नाश, गवताळ कुरणांचा जास्त वापर यांच्यामुळे मातीची धूप मोठ्या प्रमाणात होत आहे. हजारोटन सुपीक माती समुद्रात नेऊन

साठविली जाते जमिनीची धूप अनेक कारणामुळे होते त्यात जंगल तोड ,मुसळधार पाऊस, भूप्रदेशाचा सर्वसाधारण उतार ,मातीचे स्वरूप, नद्यांना येणारे पूर, जोरदार वारे, प्राणी ,स्थलांतराची शेती, जमिनीच्या मशागतीची व पिके घेण्याच्या चुकीच्या पद्धती तसेच आर्थिक व सामाजिक कारणे या सर्व कारणांचा एकंदरीत परिणाम म्हणून भारतात मोठ्या प्रमाणात जमिनीची धूप होते.

2) आर्थिक समस्या:- भारतात कृषीच्या आर्थिक समस्या आहेत या समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१) शेतकऱ्यांचे अपुरे भांडवल:-शेतकऱ्यांना नांगरणी ,कोळपणी सारख्या मशागतीपासून ते बी -बियाणे खरेदी ,पिकांची खुरपणी, कापणी, मळणी ,साठवण, बैल जोडी खरेदी ,अवजारांची खरेदी इत्यादीसाठी भांडवलाची गरज भासते परंतु पिढ्यानपिढ्याशेतकऱ्यांना मिळालेले उत्पन्न ते कुटुंबाच्या पालन पोषणासाठी खर्च करीत असल्याने पुढील हंगामा पर्यंत खर्चासाठी पैसा शिल्लक राहत नाही. त्यामुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी राहते. ज्यांच्याजवळ भांडवल आहे तेच शेतकरी भांडवल गुंतवू शकतात. त्याचेच शेती उत्पन्न वाढू शकते. भारतातील जवळ जवळ 90 टक्के शेतकऱ्यांजवळगुंतवणुकीसाठी भांडवल असत नाही.

२) जलसिंचनाच्याअपुऱ्या सोयी:-भारतात बऱ्याचशा प्रदेशात अपुरा पाऊस आणि मान्सूनच्या अनिश्चितपणा याचा कृषी व्यवसायावर विपरीत परिणाम होतो. जलसिंचनाचा उपयोग मातीमधील ओलावा कायम टिकून पिकांच्या वाढीस मदत करणे आणि जेथे पाण्याची टंचाई भासते तेथे पाण्याचा पुरवठा करणे होय. भारतामधील एकूण कृषी जमिनीपैकी फक्त 20 टक्के जमिनीस जलसिंचनाचा फायदा होतो. उरलेल्या 80 टक्के जमिनीवरील पिकांना पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून राहावे लागते. ज्या भागात मध्यम आणि कमी पाऊस पडतो तिथे पुष्कळसेजलसिंचन आवश्यक आहे. त्यातल्या त्यात मध्यम प्रज□न्य असलेल्या प्रदेशात पर्जन्याची न्यून्याधिकता जास्त आहे म्हणून या भागात जलसिंचनाची आवश्यकता आहे. मात्र भारतात अशा भागात जलसिंचनाच्या सोयी अपु-या आहेत. संपूर्ण भारताचा विचार केल्यास आपण उपलब्ध असलेल्या पाण्यापैकी फक्त 15 टक्के पाणी वापरतो बाकीचे 85 टक्के पाणी वाया जाते या पाण्याचा शेतीसाठी उपयोग झाला तर भारतातील शेतीचा मोठ्या प्रमाणात विकास होईल परंतु सध्याची जलसिंचनाची साधने अपुरी आहेत.

३) शेतीच्या यांत्रिकीकरणाचा अभाव:-भारतातील सध्याची शेती अजून जुन्या पद्धतीने होते बहुतेक शेतकरी जुनीच अवजारे वापरतात पाश्चिमात्य देशाप्रमाणे भारतात अद्याप शेतीचे यांत्रिकीकरण झालेले नाही. भारतात शेतीमध्ये नांगरणी, पेरणी औषध फवारणी, कापणी मळणी इत्यादी कामे साध्या पद्धतीने होतात.

४) खतांचा कमी प्रमाणात वापर:-जमिनीत एकसारखी पिके घेतल्यास जमिनीचा कस कमी होऊन पिकांची उत्पादकता कमी होते परंतु प्रमाणशीर वापर केल्यास पिके भरघोस येऊ शकतात. जमिनीचा कस भरून काढण्यासाठी व हेक्टरी उत्पादन वाढीसाठी नैसर्गिक व कृत्रिम खतांची नितांत आवश्यकता असते परंतु भारतीय शेतकऱ्यास सेंद्रिय खत परवडत नाही देशातील आरण्याचे प्रमाण कमी होत असल्याने जळणाची कमतरता भासत आहे. त्यामुळे बरेचसे स्वस्तात उपलब्ध होणारे गुरांचे शेण जळण म्हणून वापरले जाते. यामुळे हळूहळू शेणखत म्हणून त्याचा उपयोग कमी होत आहे. भारतात दर हेक्टरीखतांचा वापर फक्त 15.7 ग्रॅम आहे. इतर देशाच्या मानाने हे प्रमाण बरेच कमी आहे.

५) बाजारपेठांचा अभाव:-भारतातील बहुतेक शेती ग्रामीण वस्ती शेजारी होते ही ग्रामीण वस्ती देशातील मोठ्या बाजारपेठांपासून दूर आणि बाजूला पडलेली आहे. त्यांच्यापासून बाजारपेठांना जोडणारे पक्के रस्ते किंवा रेल्वे मार्ग नाहीत त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपला माल स्थानिक व्यापारी किंवा दलालांना कमी दरात विकावा लागतो. त्यामुळे मालाला योग्य दर मिळत नाही त्याचप्रमाणेशेतकऱ्यांना आपला माल साठवून ठेवण्यास गोदामे नाहीत. मालाचे दर इत्यादी विषयी प्रसिद्धी यंत्रणा नाही त्यामुळे विकला जाणारा मार्ग योग्य दराने विकला जात नाही.

६) उत्तम बी -बियाणांचा अभाव:-शेती करिता वापरले जाणारे बी हे जास्तीत जास्त चांगल्या प्रतीचे आणि शुद्ध असणे आवश्यक आहे.बी जमिनीत रुजूनउगवावयास पाहिजे. उगवलेल्या रोपट्यांची चांगली वाढ होऊन त्याला भरपूर धान्य यावायास पाहिजे. या सर्वांकरिता उत्तम बी-बियाणांची आवश्यकता असते. सुधारित बी -बियाणांमुळे पिक उत्पादन वाढते. याची प्रत्येक शेतकऱ्यास माहिती असते परंतु भारतीय शेतकरी बी निवडी बाबतीत बऱ्याच प्रमाणात हलगर्जीपणा करतो. पेरणी तोंडाशी आली असताना बियाण्याची घाई गर्दीत खरेदी केली जाते. काही शेतकऱ्यांना बी- बियाण्याची खरेदी करण्याची ऐपत असत नाही तसेच त्यांना सुधारित बी - बियाण्याचा वापर कसा करावयाचा याची फारशी माहिती असत नाही. त्यांच्याजवळ असलेल्या कणगी मधील धान्यांचा बऱ्याचवेळा बियाणे म्हणून वापर केला जातो. साहजिकच ते कमी प्रतीचे असल्याने अल्प प्रमाणात एक येते आणि त्याचा दर्जाही कमी असतो. सुधारित बी- बियाण्यांचा वापर केल्यास पिकांचे उत्पादन वाढते.

७) वाहतुकीच्या अपुऱ्या सोयी:-भारतात वाहतुकीच्या मार्गाचा जास्त विकास झालेला नाही विशेषतः ग्रामीण भागात वाहतुकीचे मार्ग फारच कमी आहेत खताचे वितरण शेतमाल बाजारपेठेपर्यंत पोहचविणे इत्यादी करिता वाहतुकीचे मार्ग आवश्यक आहेत.

८) जंतूनाशके व किटकनाशके:-पिकांवर पडणारे रोग, कीड यामुळे शेतीचे उत्पादन वाढू शकत नाही. त्याचप्रमाणे पिकांवर पडणाऱ्या टोळधाडीमुळे पिकांचे नुकसान काही प्रदेशात होते. त्यावर नियंत्रण होणे आवश्यक पिकांचे नुकसान काही प्रदेशात होते. त्यावर नियंत्रण होणे आवश्यक आहे. जंतुनाशके व कीटकनाशकाचा योग्य वेळी पुरवठा अथवा आगाऊ माहिती शेतकऱ्यास मिळणे आवश्यक आहे. शेतीमालाचे संरक्षण व पिकांचे संरक्षण ही समस्या दूर होण्यास मदत होईल.

3) सामाजिक समस्या:-भारतीय शेतीच्या विविध सामाजिक समस्या आहेत त्या खालील प्रमाणे आहेत.

१) शेतजमिनीचे विभाजन:-जमिनीचे विभाजन हा भारतीय शेतीला मिळालेला एक शापच आहे. असे म्हटल्यास काही वावगे होणार नाही. एखाद्या शेतकऱ्याची जमीन अथवा तो कसत असलेली जमीन वारसा हक्कामुळे अगर खरेदी विक्री, गहान इत्यादी कारणांमुळे अनेक लोकांमध्ये वाटली जाते आणि अशा विभागणीमुळे जमिनीचे लहान- लहान तुकडे होतात. भारतीय शेत जमिनीचा सरासरी आकार 2.6 हेक्टर आहे तर पाश्चिमात्य राष्ट्रात हे प्रमाण जास्त आहे. शेत जमिनीच्या तुकड्याचे आणखीन अगदी लहान- लहान तुकडे पडले जातात. यामुळे गावाजवळील जमीन, गावापासूनची दूर जमीन, उत्तम सुपीकतेची, मध्यम व कमी प्रतीची बागायत जमीन, जिरायत जमीन ,नदीकाठची जमीन ,खडकाळ जमीन अशा प्रत्येक प्रकारच्या जमिनीचे तुकडे पडत जातात भारतामधील सुधारित वारसा हक्काच्या कायद्याच्या आधारे मुलांच्या बरोबर मुलींनाही जमिनीवरील हक्क प्राप्त होतो. साहजिकच शेत जमिनीचे आणखीन विभाजन होत जाते. अशाप्रकारे शेत जमिनीचे विभाजन ही सामाजिक समस्या भारतीय शेतीच्या समस्येमधील वैशिष्ट्यपूर्ण समस्या मानले जाते.

२) शेती कसण्याची जुनी पद्धत व जुनी अवजारे:-भारतीय शेतकरी अजूनही जुन्या आणि वडीलार्जित परंपरेला चिकटून आहे. पूर्वीपासून चालत आलेल्या पद्धती ते बदलण्यास तयार नाहीत. जमिनीची मशागत पेरणी अवजारे इत्यादी वाडवडीलापासून सुरू असलेल्या गोष्टी त्यांनी बदललेल्या नाहीत. भारतीय शेतकरी अजूनही जुन्या पद्धतीने शेतीची मशागत करतात पेरणी देखील जुन्या पद्धतीने होते. जमिनीची नांगरणी ही अजूनही जुन्या लाकडी अवजाराने होते. या नांगराने जमीन जास्त खोल नांगरली जात नाही. त्यामुळे शेतीतून कमी उत्पादन मिळते. भारतातील जमिनीचा उतार सर्व ठिकाणी सारखा नाही. याकरिता जमिनीच्या चढउतारानुसार नांगरण्याच्या पद्धतीत बदल करणे आवश्यक आहे. पण भारतीय शेतकरी यात बदल करत नाही.

३) भाग्यवादी आणि रुढीप्रिय शेतकरी:-भारतीय शेतकरी आपल्या परिश्रमापेक्षा आपल्या दैवावर आणि आपल्या जुन्या रूढी परंपरेवर विश्वास ठेवतात त्यांना असे वाटते की दैवात लिहिलेले असते तेच होते. म्हणूनच आपल्या शेतीच्या जुन्या रूढी- परंपरा यांना सोडण्यास तयार नाहीत. भारतीय शेतकरी दैववादी असल्याने हे वडीलर्जीत गोष्टीच्या आधारेच शेत करतात.

४) शेतीकडे उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन:-भारतीय शेतकरी आजही शेतीकडे केवळ चरितार्थाचे साधन म्हणून पाहतात पाश्चिमात्य देशात ज्याप्रमाणे व्यापारी पद्धतीने शेतीतून उत्पादन घेण्यात येते तसे आपल्याकडे व्यापारी पद्धतीने शेतीकडे पाहिले जात नाही. शेतीतून दोन किंवा तीन पिके घेणे जास्तीत जास्त उत्पादन काढणे मागणीनुसार उत्पादनात बदल करणे इत्यादी आधुनिक पद्धतीने शेती होत नाही.

५) शेती संशोधन:- भारतीय शेती व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात शास्त्रीय आणि यांत्रिक सुधारणांची आवश्यकता आहे. शेतातून भरघोस पीक काढण्यासाठी सुधारलेले बी - बियाणे तयार करणे नवीन यंत्रांचा शोध लावणे. रासायनिक व सेंद्रिय खते वापरण्याचे मार्गदर्शन करणे हवामानानुसार व जमिनीच्या प्रतीनुसार नवीन पिके शोधून काढणे पिकांचे संरक्षण व चांगली वाढ होण्यासाठी मार्गदर्शन करणे या अशा प्रकारच्या गोष्टींची आवश्यकता भारतीय शेतकऱ्यास आवश्यक आहे.

६) भूमीधारणाधिकारपध्दती:- आपल्या देशात काही भागात जमीनदारी पद्धती अस्तित्वात होती त्या ठिकाणी जमीन कसणाऱ्याशेतकऱ्यांना मालकी हक्क नसल्यामुळे शेतीमध्ये जास्त भांडवल गुंतवणे अथवा शेतीत सुधारणा करून उत्पादन वाढवावे अशी इच्छा शेतकऱ्यांना होत नसे. पर्यायाने शेतीत सुधारणा झाल्या नाहीत त्याचप्रमाणे 'कसेल त्याची जमीन' या तत्त्वानुसार जमीन कसणाऱ्याला मालकी हक्क मिळाले असले तरी पैसा साधनसामग्री अधिक उत्पादन करण्याची प्रेरणा या गोष्टींच्या अभावामुळे शेतीचे उत्पादन वाढण्यास मदत झाली नाही.

4) कृषी उत्पादकतेविषयक समस्या:- भारतीय कृषी व्यवसाय जलसिंचित प्रदेश वगळता अद्यापही मागासलेल्या अवस्थेत आहे. त्यामुळे शेती उत्पादकतेविषयी विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. कृषी व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांची दरडोई उत्पादनाची क्षमता इतर देशांच्या तुलनेने फारच कमी आहे. कृषी आधारित उद्योगधंद्यांना आवश्यक असणारा कच्चामाल याच क्षेत्रातून येतो. परंतु अशा नगदी पिकांचे प्रमाण व उत्पादनही फारच कमी आहे. अद्यापही लागवडीलायक क्षेत्राच्या 70 टक्के क्षेत्र अन्नधान्याच्या बाबतीत बराचसा स्वयंपूर्ण झाला आहे. तथापि काही वेळा प्रतिकूल हवामानामुळे पिकांवरील रोगराईमुळे धान्य उत्पादन कमी होते. तेलबियांचे उत्पादन गरजेच्या मानाने फारच कमी असल्यामुळे त्यांची आयात करावी लागते अशा प्रकारे वरील प्रमाणे नैसर्गिक समस्या, आर्थिक समस्या, सामाजिक समस्या आणि उत्पादकतेविषयक समस्या अशा विविध समस्यांना तोंड

द्यावे लागत असल्यामुळे कृषी विकासाचा अपेक्षित वेग अद्यापही गाठताआला नाही.

भारतीय कृषी समस्या सोडविण्याचे उपाय :-भारत हा एक कृषी प्रधान देश आहे. देशातील 70 टक्के लोक पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून आहेत. पण भारतात इतर देशांप्रमाणे विकास झालेला नाही.पाशिचमात्य किंवा इतर देशात जशी नवीन नवीन पद्धतीने शेती होत आहे. त्याचप्रमाणे भारतात शेती होत नाही. भारताची लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. या वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा होण्याकरिता अन्नधान्याचे उत्पादन वाढणे गरजेचे आहे. भारतातील बरेचसे उद्योग शेतीवर अवलंबून आहेत. सुती कापड, साखर , ज्यूट,तेल इत्यादी उद्योगांना शेतीतून कच्चा मालाचा पुरवठा होतो. या उद्योगांची अधिक प्रगती होण्याकरिता शेतीमालाचे उत्पादन वाढणे अत्यावश्यक आहे. याकरिता भारतातील शेतीत सुधारणा करून वर्षातून दोन ते तीन पिके घेतली पाहिजेत. पण या गोष्टी करण्याकरिता भारतीय कृषीच्या समस्या सोडविण्याचे काही उपाय खालील प्रमाणे आहेत.

1) जमिनीची धूप थांबविणे:- मृदा धूप हा भारतीय कृषी व्यवसायातील एक गंभीर प्रश्न आहे. निरनिराळया प्रकारची मृदा धूप होत राहिली तर जमिनीचे वरचे सुपीक थर नाहीसे होऊन असे प्रदेश शुष्क आणि ओसाड होतील म्हणून मृदा धूप थांबविणे आवश्यक आहे.

१) वृक्षारोपण:-देशातील पीकवाढीस अरण्ये प्रत्यक्षरीत्या मदत करतात. म्हणून वन संरक्षण व वनसंवर्धनाची जरुरी असते. त्यादृष्टीने 1950 पासून भारत सरकारने वन महोत्सव सुरू केला आहे. या योजनेतर्फे शेतीस अयोग्य असणाऱ्या जमिनीमध्ये सामाजिक वनीकरणविभागातर्फे वृक्षांची लागवड केली जाते. वनस्पतीच्या आच्छादनामुळे हवामान सम राखण्याचा प्रयत्न केला जातो. वातावरणात सापेक्ष आद्रता आणि पावसाचे प्रमाण वाढते. अनेक प्रकारचे कृमी कीटक,सुक्ष्म जीव जीवाणू मातीवर जगतात आणि वनस्पतीच्या वाढीस मदत करतात. मुख्य मुख्यत्वे करून जमिनीचा ओलावा कायम राहतो. पिकांना कोरड्या हवामान काळात तलाव विहिरी झऱ्यांना पाणी उपलब्ध होते.

२) शेतात बांध घालते:-जमिनीवर उतार असल्यास जमिनीवरून वाहणाऱ्या प्रवाहामुळे जमिनीची धूप होते. अशा शेतात उताराच्या दिशेने बांध घातल्यास उंच भागाकडून वाहत येणारी माती गाळ इत्यादी पदार्थ कमी उंचीच्या भागात साचून जमिनीचा उतार कमी होऊन साधारण सपाट होते. जमीन समपातळीत आली म्हणजे प्रवाह निर्माण होत नाही. त्यामुळे जमिनीची धूप होणे थांबते. भारतात जमिनीची धूप थांबविण्याकरिता या पद्धतीवर जास्त भर देण्यात येत आहे.

३) नद्यांवर बांध घालणे:-नद्यांच्या पाण्यामुळे जमिनीची झीज होते. म्हणून नद्यांच्या वरच्या भागात बांध घातल्यास पाण्याचा वेग मंदावून जमिनीची धूप होणे थांबते याकरिता भारत सरकारने पंचवार्षिक योजना मधून नद्यांवर मोठ मोठी धरणे बांधली आहेत.उदा. भाक्रानानगल, दामोदर प्रकल्प, हिराकुड प्रकल्प, कोयना प्रकल्प इत्यादी प्रकल्पामुळे पूर नियंत्रण होऊन मृदेची धूप थांबविण्यास मदत झाली आहे.

४) पायऱ्यापायऱ्याची शेती करणे:-पर्वत उतारावर किंवा टेकड्यांच्या उतारावर पायऱ्या खणतात. त्यामुळे मृदेचा असणारा तीव्र होता कमी होतो व मृदेची धूप कमी होते. अशा प्रकारची शेती आसाम ,मेघालय, नागालँड, त्रिपुरा, हिमाचल प्रदेश उत्तर प्रदेशाचा उत्तर भाग इत्यादी भागात केली जाते.

५) भटक्या शेतीवर नियंत्रण:-सध्या कोणत्याही जंगल युक्त भागात सरकारच्या परवानगीशिवाय भटके शेती करता येत नाही. ज्या ठिकाणी पूर्वी भटकी शेती होती ती बंद करण्यात आली आहे. तसेच ज्या ठिकाणी अरण्ये होती ती सुरक्षित केली आहेत. भटकी शेती करण्यास कायद्याने बंदी घातली आहे.

६) प्रवाहाच्या काटकोनात नांगरणी:-नांगरणीच्या पद्धती वरही जमिनीची धूप अवलंबून असते. जमिनीवरील प्रवाह ज्या दिशेने वाहतात त्यांना समांतर नागरणी केल्यास जमिनीची धूप अनेक प्रमाणात होते. परंतु प्रवाहाच्या काटकोनात किंवा समोच्यता रेषांच्या दिशेने नांगरणी केल्यास जमिनीची धूप होणे कमी होते.

७) चराऊ जमिनीचा व्यवस्थित उपयोग:- ज्या जमिनीवर गवताचे आच्छादन असते त्या जमिनीची धूप होत नाही. आशा जमिनीवरील गवताचा व्यवस्थित उपयोग झाला पाहिजे. काही भागात चराऊ जमिनीत मोठ्या प्रमाणात जनावरे सोडली जातात. ही जनावरे गवत खाऊन टाकतात. शिवाय त्यांच्या पायाने जमीन उकरली जात नाही असे होत नाही. पण चराऊ भूमीचा योग्य प्रकारे उपयोग झाला पाहिजे.

८) रेती मिश्रित खडी पसरविणे :- अतिशय कमी पर्जन्यमानअसणाऱ्या प्रदेशात शेतामध्ये रेतीमिश्रित खडीचा तर पसरावा. यामुळे पावसाचे पाणी जमिनीत शोषली जाते. ओलावा राखला जातो व जमिनीची धूप ही थांबते या पद्धतीला pebble mulch असे म्हणतात. ओसाड प्रदेशात ही पद्धती महत्त्वाची असते.

९) माती धरून ठेवणाऱ्या पिकांची लागवड करणे:- वाटाणा, ज्वारी, बाजरी, हरभरा, कडधान्ये व चाऱ्याच्या पिकांची लागवड केल्यास यांची मुळे माती धरून ठेवतात यामुळे मृदेची धूप थांबवता येते.

१०) योग्य खतांचा वापर करणे:-भारत सरकारने शेतकऱ्यांना योग्य दराने खत देण्याची सोय केलेली आहे. शेतीसाठी सेंद्रिय व रासायनिक खतांचा योग्य वापर केल्यास मृदेची धूप होणार नाही. विशेषतः ज्या जमिनीत एकच पीक

वारंवार घेतले जाते व जेथे जलसिंचनाचा वापर जास्त होतो अशा मृदेस खतांचा वापर केल्यास मृदेची धूप थांबू शकते. अशाप्रकारे उपायांनी मृदीची धूप नियंत्रित करण्याचे काम केले जाते. यालाच मृदेचे संधारण असे म्हणतात.

2) जमीन कृषी योग्य बनविणे:- भारतातील कृषी अयोग्य जमिनीचे क्षेत्र जास्त आहे ही जमीन कृषी योग्य केल्यास भारतात कृषीचा अधिक विकास होऊ शकतो. निरनिराळ्या यंत्रसामग्रीने जमीन सपाट करून तिची नांगरणी केल्यास त्या जमिनीवर पीक घेता येईल. याकरिता शासनाने पुढाकार घेऊन देशातील अयोग्य भूमी कृषी योग्य करून घ्यावी उत्तर प्रदेशात हस्तीनापुर व काशीपूर जिल्ह्यातील अयोग्य जमिनीचे रूपांतर शेत जमिनीत करण्यात आले.

3) उत्तम बी- बियाणांचा पुरवठा:- भारतातील बऱ्याचशाशेतकऱ्यांकडून कमी प्रतीच्या बी-बियाण्याचा वापर केला जातो. सुधारित बी -बियाणे वापरल्यास पिकाचे 4 ते 5 पटीने उत्पादन वाढते. भारतीय कृषी अनुसंधान मार्फत निरनिराळ्या प्रदेशास योग्य ठरणारी सुधारित व रोगविरोधक बी -बियाणे तयार केली जातात. भारत सरकारने हाती घेतलेल्या राष्ट्रीय बियाणे महामंडळ स्थापन केले आहे व राज्यस्तरावरही या महामंडळाचे कार्य चालते. सध्या आपल्याकडे कापूस, ऊस ,तांदूळ ,ज्वारी इत्यादी करिता सुधारित बी -बियाणे थोड्या प्रमाणात येत आहेत या बियाणांचा अधिक प्रसार होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

4) रासायनिक खतांचा मर्यादित वापर:- रासायनिक खतांचा मर्यादित वापर करण्यासाठी शेतकऱ्यांना सांगणे आहे कारण रासायनिक खतांच्या अमर्याद वापरामुळे मृदेत घातक विषारी रसायनांचे प्रमाण वाढवून त्या नापीक बनतात. म्हणून शेतकऱ्यांना शेणखत, गांडूळ खत यांच्या वापराबद्दल माहिती देणे उपयुक्तता पटवून देणे आवश्यक आहे.

5) शेतकऱ्यांना भांडवल पुरवठा:- भारतीय शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आहे त्याच्याजवळ पैसे नसल्यामुळे तो नवीन अवजारे घेऊ शकत नाही तसेच सुधारित बी -बियाणे व खतांचा वापर करू शकत नाही. म्हणून त्यास कमी व्याज दराने कर्ज पुरवठा होणे आवश्यक आहे.

6) चांगल्या जातीच्या पशूंची वाढ:- भारतातील शेतकरी जमिनीच्या मशागतिकरीता जनावरांचा वापर करतात ही जनावरे कमजोर असतात म्हणून चांगल्या जातीच्या पशुंची वाढ झाली पाहिजे.

7) बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे:- सरकारने शेतीमालास बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करून प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करणे तसेच शेतकऱ्यांची फसवणूक दलाल करणार नाहीत याबाबतीत सरकारने उपाय सांगावेत.

8) शेतीमालासाठीहमीभाव ठरविणे:- भारतीय शेतकरी काबाडकष्ट करून शेती करतो शेतीतून पिकांचे चांगले उत्पादन करतो. त्यानंतर शेतमाल जवळच्या बाजारपेठेत घेऊन जातो. तेथे दलाल, मध्यस्थ शेतमालाचा दर ठरवतात. त्यातून शेतकऱ्यांनाशेतमालाची उत्पादन किंमत सुद्धा मिळत नाही. त्यातूनच शेतकरी कर्जबाजारी होतो. प्रसंगी आत्महत्या करतो म्हणून सरकारने शेतमालासाठीहमीभाव ठरवून त्या दराने धान्य खरेदी करणे.

9) शेतकरी मेळाव्यांचे आयोजन करणे:- शेतकऱ्यांना शेती क्षेत्रात झालेल्या संशोधनाची माहिती देण्यासाठी तालुकास्तरावर शेतकरी मेळावे भरविणे, कृषी प्रदर्शनाचे आयोजन करून माहिती देणे.

10) शेती तज्ञांचे मार्गदर्शन:- आधुनिक पद्धतीने शेती विकासासाठी तज्ञ शेती तज्ञांची व्याख्याने शेतकऱ्यांसाठी आयोजित करणे व प्रत्यक्ष शेतीवर जाऊन मार्गदर्शन करणे.

सारांश

भारत हा कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था असलेला देश म्हणून ओळखला जातो. परंतु जगातील इतर देशाप्रमाणे शेतीचा फारसा विकास झालेला नाही. याची अनेक कारणे आहेत त्यांनाच आपण भारतीय कृषी समस्या म्हणतो. या समस्या नैसर्गिक, आर्थिक ,सामाजिक स्तरावर आहेत त्याचा आपण सविस्तरपणे अभ्यास केलेला आहे.

संदर्भसूची

१) डॉ.फुले सुरेश -कृषी भूगोल
२) डॉ.घारपुरे विठ्ठल - कृषी भूगोल
३) www.unishivaji.ac.in
४)प्रा.खतीब के.ए.-भारताचा कृषी भूगोल
५) प्रा.केचेके.एम.वसवदीए.बी.
६) प्रमिला कुमार, श्रीकमल शर्मा- कृषी भूगोल
७) डॉ.एन.डी.पाटील - आपली जमीन ,आपली शेती
८)प्रा.एस. व्ही .ढाके, डॉ. व्ही.जे.पाटील - कृषी भूगोल

भारतीय अर्थव्यवस्था पर पर्यटन का प्रभाव

रघुबर प्रसाद सिंह[1], साध्वी सिंह[2]

[1]शोधार्थी, विश्वविद्यालय अर्थशास्त्र विभाग, ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय, दरभंगा

[2]छात्रा, विश्वविद्यालय समाजशास्त्र विभाग, ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय, दरभंगा

Currosponding author- **रघुबर प्रसाद सिंह**

Email- rrajji4@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7631534

सारांशः-

पर्यटन उन गतिविधियों, सेवाओं और उद्योगों का संग्रह है जो यात्रा का अनुभव प्रदान करते हैं, जिसमें परिवहन, आवास, खाने-पीने के प्रतिष्ठान, खुदरा दुकानें, मनोरंजन व्यवसाय और घर से दूर यात्रा करने वाले व्यक्तियों या समूहों के लिए प्रदान की जाने वाली अन्य आतिथ्य सेवाएं शामिल हैं। भारत में, पर्यटन उद्योग के विकास का देश के आर्थिक विकास पर गुणक प्रभाव पड़ता है। पर्यटन न केवल देश के सकल घरेलू उत्पाद में जोड़ता है बल्कि बहुत सारे रोजगार भी पैदा करता है और नागरिकों को खुशी से जीने में मदद करता है। इसलिए, राष्ट्रीय संपदा के सतत विकास के लिए पर्यटन क्षेत्र महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है। इसमें कृषि, बागवानी, मुर्गी पालन, हस्तशिल्प, परिवहन, निर्माण, फूलों की खेती आदि जैसे क्षेत्रों के साथ अपने पिछड़े और अग्रगामी संबंधों और अंतर-क्षेत्रीय तालमेल के माध्यम से अन्य आर्थिक क्षेत्रों को प्रोत्साहित करने की क्षमता है। पर्यटन एक क्रांतिकारी और महत्वपूर्ण प्रभाव डाल रहा है। विश्व आर्थिक परिदृश्य में यह देश में सबसे तेजी से बढ़ने वाला सेवा उद्योग बन गया है, जिसमें आगे विस्तार और विविधीकरण की काफी संभावनाएं हैं। इसका अर्थव्यवस्था के कई क्षेत्रों के साथ प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष संबंध है। भारत के आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक और पर्यावरणीय चेहरों पर पर्यटन के दूरगामी सकारात्मक और नकारात्मक प्रभाव हैं।

मुख्य शब्दः- पर्यटन, अर्थव्यवस्था, प्रतिष्ठान, विकास, परिवहन।

परिचयः-

पर्यटन एक अत्यधिक वांछनीय मानवीय गतिविधि है जो दुनिया के सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक और पर्यावरणीय चेहरों को बदलने में सक्षम है। पर्यटन दुनिया में सबसे बड़े और सबसे तेजी से बढ़ने वाले उद्योगों में से एक है, और इसमें समुदायों के जीवन पैटर्न को प्रभावित करने की क्षमता है। यह सांस्कृतिक आदान-प्रदान के सबसे महत्वपूर्ण चैनलों में से एक है क्योंकि यह दुनिया के विभिन्न हिस्सों के लोगों के बीच की बाधाओं को तोड़ता है। यह उन गतिविधियों, सेवाओं और उद्योगों का संग्रह है जो यात्रा का अनुभव प्रदान करते हैं, जिसमें परिवहन, आवास, खाना-पीना, खुदरा दुकानों की स्थापना, मनोरंजन, व्यवसाय और घर से दूर यात्रा करने वाले व्यक्तियों या समूहों के लिए प्रदान की जाने वाली अन्य आतिथ्य सेवाएं शामिल हैं।

पर्यटन विश्व अर्थव्यवस्था के एक प्रमुख क्षेत्र के रूप में उभरा है और वैश्विक व्यापार में एक प्रमुख कार्यबल बन गया है। यह विश्व आर्थिक परिदृश्य पर एक क्रांतिकारी और महत्वपूर्ण प्रभाव डाल रहा है। पर्यटन की पहचान दुनिया में प्रमुख निर्यात उद्योग के रूप में की गई है। इस उद्योग की बहुमुखी प्रकृति इसे आर्थिक विकास के लिए उत्प्रेरक बनाती है और क्षेत्रीय विकास को संतुलित करने में मदद करती है। यह एक आर्थिक गुणक के साथ एक कम पूंजी वाला, श्रम प्रधान उद्योग है जो कम सामाजिक लागत पर विदेशी मुद्रा की कमाई की अनुमति देता है। पर्यटन उद्योग आर्थिक और सामाजिक परिवर्तन दोनों के एक शक्तिशाली एजेंट के रूप में कार्य करता है। यह रोजगार और निवेश को प्रोत्साहित करता है, एक अर्थव्यवस्था की संरचना को बदलता है, विदेशी मुद्रा आय में महत्वपूर्ण योगदान देता है, और भुगतान के अनुकूल संतुलन को

बनाए रखता है। किसी देश में पर्यटकों द्वारा खर्च किया गया पैसा इस प्रक्रिया में कई बार पलट जाता है; पर्यटन से अर्जित कुल आय वास्तविक खर्च से कई गुना अधिक है। पर्यटन प्राप्तियों के गुणक प्रभाव को पूरी तरह से एक अर्थव्यवस्था के द्वितीयक और तृतीयक क्षेत्रों में फैलने के रूप में माना जाता है। पर्यटन का आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक और राजनीतिक महत्व है। पर्यटन उत्पादक देशों के भीतर और उनके बीच उद्योग की प्रतिस्पर्धात्मकता के कारण पर्यटन क्षेत्र में विपणन और प्रचार का अत्यधिक महत्व है। पर्यटन क्षेत्र प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष और प्रेरित रोजगार सृजित करता है। यह स्टार होटलों के उच्च योग्य और प्रशिक्षित प्रबंधकों से लेकर रूम बॉयज़, सेल्स गर्ल्स और कारीगरों तक रोज़गार का एक विशाल स्पेक्ट्रम पैदा करता है। इसके तेज विकास से विकासशील देशों के युवाओं के लिए रोजगार के नए क्षितिज खुल गए हैं।

भारत में पर्यटन का आर्थिक विकास, सांस्कृतिक विकास और राष्ट्रीय एकीकरण के लिए मजबूत प्रासंगिकता है। भारत महान सुंदरता और विविधता का एक विशाल देश है, और इसकी पर्यटन क्षमता समान रूप से विशाल है। अपनी समृद्ध सांस्कृतिक विरासत के साथ कई वास्तुशिल्प चमत्कारों-महलों, मंदिरों, मस्जिदों, किलों, गुफाओं और प्रागैतिहासिक दीवार चित्रों में शानदार ढंग से प्रकट हुए- नीरस मैदानों से लेकर दुनिया के सबसे ऊंचे पहाड़ों तक उनकी व्यापक रूप से विविध स्थलाकृति, कुछ से लेकर उनकी बड़ी जलवायु विविधताएं दुनिया के सबसे गीले और सबसे सूखे और साथ ही सबसे गर्म और सबसे ठंडे हिस्से, समुद्र तट पर सुंदर लंबे समुद्र तट, रेत के विशाल खंड, ग्रेगा भारतीय पर्यटन और आतिथ्य उद्योग भारत में सेवा क्षेत्र में विकास के प्रमुख चालकों में से एक के रूप में उभरा है। सेवा क्षेत्र का तीसरा सबसे बड़ा उपखंड, जिसमें व्यापार, मरम्मत सेवाएं, होटल और रेस्तरां शामिल हैं, ने 2014-15 में सकल घरेलू उत्पाद में लगभग 187.9 बिलियन अमेरिकी डॉलर या 12.5 प्रतिशत का योगदान दिया, जबकि 11.7 प्रतिशत चक्रवृद्धि वार्षिक वृद्धि में सबसे तेज वृद्धि हुई। देश के लिए विदेशी मुद्रा का एक महत्वपूर्ण स्रोत होने के अलावा पर्यटन एक संभावित बड़ा रोजगार सृजक भी है। उद्योग से रेस्तरां (10.49 मिलियन नौकरियां), होटल (2.3 मिलियन नौकरियां), और ट्रैवल एजेंट ऑपरेटरों (0.66 मिलियन) जैसे उप-वर्गों में 13.45 मिलियन नौकरियां उत्पन्न होने की उम्मीद है। पर्यटन मंत्रालय छात्रों को आतिथ्य शिक्षा प्रदान करने के साथ-साथ मौजूदा सेवा प्रदाताओं के कौशल को प्रमाणित और उन्नत करके कुशल और प्रशिक्षित जनशक्ति की बढ़ती मांग को पूरा करने में उद्योग की मदद करने की योजना बना रहा है। पर्यटन और यात्रा प्रतिस्पर्धी सूचकांक में भारत 140 देशों में 34वें स्थान पर पहुंच गया है।

भारत जैसे विकासशील देशों में, पर्यटन अर्थव्यवस्था के प्रमुख क्षेत्रों में से एक बन गया है, जो राष्ट्रीय आय के एक बड़े हिस्से में योगदान देता है और रोजगार के बड़े अवसर पैदा करता है। यह देश में सबसे तेजी से बढ़ने वाला सेवा उद्योग बन गया है, जिसमें आगे विस्तार और विविधीकरण की काफी संभावनाएं हैं। इसका अर्थव्यवस्था के कई क्षेत्रों के साथ प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष संबंध है। इसलिए, पर्यटन का भारत के आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक और पर्यावरणीय पहलुओं पर सकारात्मक और नकारात्मक दोनों, दूरगामी प्रभाव पड़ता है।

सकारात्मक प्रभावः-

1. **आय और रोजगार सृजित करनाः-** भारत में पर्यटन आय और रोजगार सृजन, गरीबी उन्मूलन और सतत मानव विकास के साधन के रूप में उभरा है। यह राष्ट्रीय सकल घरेलू उत्पाद में 6.23 प्रतिशत और भारत में कुल रोजगार का 8.78 प्रतिशत योगदान देता है। लगभग 20 मिलियन लोग अब भारत के पर्यटन उद्योग में काम कर रहे हैं।
2. **विदेशी मुद्रा आय का स्रोतः-** पर्यटन भारत में विदेशी मुद्रा अर्जन का एक महत्वपूर्ण स्रोत है। इसका देश के भुगतान संतुलन पर अनुकूल प्रभाव पड़ता है। भारत में पर्यटन उद्योग ने 2008 में लगभग 100 बिलियन अमेरिकी डॉलर का उत्पादन किया था, और इसके

2018 तक 9.4 प्रतिशत वार्षिक विकास दर से बढ़कर 275.5 बिलियन अमेरिकी डॉलर होने की उम्मीद है।

3. **पर्यावरण और राष्ट्रीय विरासत संरक्षणः-** पर्यटन कई ऐसे स्थानों को संरक्षित करने में मदद करता है जो उन्हें विरासत स्थल घोषित करके ऐतिहासिक महत्व के हैं। उदाहरण के लिए, ताजमहल, कोटा मीनार, अजंता और एलोरा के मंदिर आदि नष्ट हो गए होंगे और नष्ट हो गए होंगे यदि पर्यटन विभाग द्वारा उनके संरक्षण के लिए किए गए प्रयासों के लिए नहीं किया गया था। इसी तरह, पर्यटन कई लुप्तप्राय प्रजातियों के प्राकृतिक आवासों के संरक्षण में भी मदद करता है।
4. **विकासशील बुनियादी ढांचाः-** पर्यटन बहु-उपयोगी बुनियादी ढाँचे के विकास को प्रोत्साहित करता है जो मेजबान समुदाय को लाभ पहुँचाता है, जिसमें परिवहन के विभिन्न साधन, स्वास्थ्य देखभाल सुविधाएँ, और खेल केंद्र शामिल हैं, साथ ही होटल और हाई-एंड रेस्तरां जो विदेशी आगंतुकों को पूरा करते हैं। बुनियादी ढाँचे के विकास ने बदले में अन्य प्रत्यक्ष उत्पादक गतिविधियों के विकास को प्रेरित किया है।
5. **शांति और स्थिरता को बढ़ावा देनाः-** पर्यटन उद्योग भारत जैसे विकासशील देश में रोजगार प्रदान करके, आय उत्पन्न करके, अर्थव्यवस्था में विविधता लाकर, पर्यावरण की रक्षा करके, और क्रॉस-सांस्कृतिक जागरूकता को बढ़ावा देकर शांति और स्थिरता को बढ़ावा देने में मदद कर सकता है। हालांकि, अगर इस उद्योग से शांति बढ़ाने वाले लाभों को प्राप्त करना है, तो नियामक ढांचे को अपनाने, अपराध और भ्रष्टाचार को कम करने के लिए तंत्र आदि जैसी प्रमुख चुनौतियों का समाधान किया जाना चाहिए।

- **नकारात्मक प्रभाव**

1. **अवांछित सामाजिक और सांस्कृतिक परिवर्तनः-** पर्यटन कभी-कभी किसी समुदाय के सामाजिक ताने-बाने को नष्ट कर देता है। जितने अधिक पर्यटक किसी स्थान पर आते हैं, उस स्थान के अपनी पहचान खोने का उतना ही अधिक जोखिम होता है। एक अच्छा उदाहरण गोवा है। 1960 के दशक के अंत से 1980 के दशक की शुरुआत तक, जब हिप्पी संस्कृति अपने चरम पर थी, गोवा ऐसे हिप्पी के लिए स्वर्ग था। यहां वे हजारों की संख्या में आए और राज्य की पूरी संस्कृति को बदल दिया, जिससे ड्रग्स, वेश्यावृत्ति और मानव तस्करी में वृद्धि हुई। इसका असर पूरे देश में हुआ।
2. **तनाव और शत्रुता में वृद्धिः-** पर्यटन पर्यटकों और स्थानीय समुदायों के बीच तनाव, शत्रुता और संदेह को बढ़ा सकता है जब एक दूसरे की संस्कृति और जीवन के तरीके के लिए कोई सम्मान और समझ नहीं है। इससे पर्यटकों के खिलाफ हिंसा और अन्य अपराध हो सकते हैं। हाल ही में गोवा में रूसी पर्यटकों के साथ किया गया अपराध इसका एक उदाहरण है।
3. **घृणा की भावना पैदा करनाः-** पर्यटन से स्थानीय समुदाय को बहुत कम लाभ हुआ। अधिकांश समावेशी पैकेज टूर में, 80 प्रतिशत से अधिक यात्रियों की फीस एयरलाइनों, होटलों और अन्य अंतरराष्ट्रीय कंपनियों को जाती है, न कि स्थानीय व्यापारियों और श्रमिकों को। इसके अलावा, बड़े होटल चेन रेस्तरां अक्सर विदेशी आगंतुकों को संतुष्ट करने के लिए भोजन आयात करते हैं और स्थानीय कर्मचारियों को वरिष्ठ प्रबंधन पदों के लिए शायद ही कभी नियुक्त करते हैं, स्थानीय किसानों और श्रमिकों को उनकी उपस्थिति का लाभ उठाने से रोकते हैं। इसने अक्सर पर्यटकों और सरकार के प्रति विद्वेष की भावना पैदा की है।
4. **पर्यावरण और पारिस्थितिक परिणामः-** पर्यावरण पर पर्यटन के सबसे महत्वपूर्ण प्रतिकूल प्रभावों में से एक है प्रत्येक पर्यटक इलाके में पारिस्थितिकी तंत्र की वहन क्षमता पर बढ़ता दबाव। परिवहन और निर्माण गतिविधियों में वृद्धि के कारण बड़े पैमाने पर वनों की कटाई और प्राकृतिक भू-आकृतियों की अस्थिरता हुई, जबकि पर्यटकों के प्रवाह में वृद्धि के कारण ठोस अपशिष्ट डंपिंग में वृद्धि हुई और साथ ही पानी और ईंधन संसाधनों की कमी हुई। पारिस्थितिक रूप से

संवेदनशील क्षेत्रों में पर्यटकों के प्रवाह के परिणामस्वरूप दुर्लभ और लुप्तप्राय प्रजातियों का विनाश हुआ, जो प्रजनन आवासों को रौंदने, मारने और अशांति के कारण नष्ट हो गए। वाहनों और सार्वजनिक संबोधन प्रणालियों से ध्वनि प्रदूषण, जल प्रदूषण, वाहनों के उत्सर्जन, अनुपचारित सीवेज आदि का भी जैव विविधता, परिवेश पर्यावरण और पर्यटन स्थलों की सामान्य रूपरेखा पर सीधा प्रभाव पड़ता है।

5. भारत में पर्यटन का पर्यावरणीय प्रभाव

भारत में पर्यटन उद्योग के पर्यावरण पर कई सकारात्मक और नकारात्मक प्रभाव पड़ सकते हैं, जिनकी चर्चा नीचे की गई है।

- **सकारात्मक प्रभाव**

1. **प्रत्यक्ष वित्तीय योगदानः-** पर्यटन संवेदनशील क्षेत्रों और आवासों के संरक्षण में प्रत्यक्ष रूप से योगदान दे सकता है। पर्यावरण की दृष्टि से संवेदनशील क्षेत्रों के संरक्षण और प्रबंधन के भुगतान के लिए पार्कों, प्रवेश शुल्क और इसी तरह के स्रोतों से प्राप्त राजस्व को विशेष रूप से आवंटित किया जा सकता है। पर्यटकों या टूर ऑपरेटरों से पार्क संचालन या संरक्षण गतिविधियों के लिए विशेष शुल्क एकत्र किया जा सकता है।
2. **सरकारी राजस्व में योगदानः -** भारत सरकार, पर्यटन विभाग के माध्यम से, अधिक दूरगामी और अप्रत्यक्ष तरीकों से भी धन एकत्र करती है जो विशिष्ट पार्कों या संरक्षण क्षेत्रों से जुड़े नहीं हैं। उपयोगकर्ता शुल्क, आय कर, मनोरंजन उपकरणों की बिक्री या किराये पर कर, और राफ्टिंग और मछली पकड़ने जैसी गतिविधियों के लिए लाइसेंस शुल्क सरकारों को प्राकृतिक संसाधनों के प्रबंधन के लिए आवश्यक धन प्रदान कर सकते हैं। इस तरह के फंड का उपयोग समग्र संरक्षण कार्यक्रमों और गतिविधियों के लिए किया जा सकता है, जैसे पार्क रेंजर वेतन और पार्क रखरखाव।
3. **बेहतर पर्यावरण प्रबंधन और योजनाः-** पर्यटन सुविधाओं, विशेष रूप से होटलों का ध्वनि पर्यावरण प्रबंधन, प्राकृतिक पर्यावरण के लाभों को बढ़ा सकता है। पर्यटन के विकास के लिए शीघ्र योजना बनाकर, हानिकारक और महंगी गलतियों को रोका जा सकता है, पर्यटन के लिए महत्वपूर्ण पर्यावरणीय संपत्तियों की क्रमिक गिरावट से बचा जा सकता है। पर्यटन के विकास ने भारत सरकार को इस दिशा में आगे बढ़ाया है, जिससे पर्यावरण प्रबंधन में सुधार हुआ है।
4. **पर्यावरण जागरूकता बढ़ानाः -** पर्यटन में पर्यावरण की सार्वजनिक सराहना बढ़ाने और पर्यावरणीय समस्याओं के बारे में जागरूकता फैलाने की क्षमता है, जब यह लोगों को प्रकृति और पर्यावरण के निकट संपर्क में लाता है। यह टकराव समुदाय के बीच प्रकृति के मूल्य के बारे में जागरूकता बढ़ाता है और पर्यावरण को संरक्षित करने के लिए पर्यावरण के प्रति जागरूक व्यवहार और गतिविधियों की ओर जाता है।
5. **पर्यावरण संरक्षण और संरक्षणः-** पर्यटन पर्यावरण संरक्षण, जैविक विविधता के संरक्षण और बहाली और प्राकृतिक संसाधनों के सतत उपयोग में महत्वपूर्ण योगदान दे सकता है। उनके आकर्षण के कारण, प्राचीन स्थलों और प्राकृतिक क्षेत्रों की पहचान मूल्यवान के रूप में की जाती है, और आकर्षण को जीवित रखने की आवश्यकता से राष्ट्रीय उद्यानों और वन्यजीव उद्यानों का निर्माण हो सकता है। भारत में, वनों को संरक्षित करने और देशी प्रजातियों की रक्षा के लिए नए कानून और नियम बनाए गए हैं। तटीय क्षेत्रों के आसपास प्रवाल भित्तियाँ और जीवित रहने के लिए उन पर निर्भर रहने वाले समुद्री जीवन की भी रक्षा की जाती है।

नकारात्मक प्रभाव

प्राकृतिक संसाधनों की कमीः

पर्यटन विकास प्राकृतिक संसाधनों पर दबाव डाल सकता है जब यह उन क्षेत्रों में खपत बढ़ाता है जहां संसाधन पहले से ही दुर्लभ हैं।

1. **जल संसाधनः-** पानी, विशेष रूप से ताजा पानी, सबसे महत्वपूर्ण प्राकृतिक संसाधनों में से एक है। पर्यटन उद्योग आमतौर पर होटल, स्विमिंग पूल, गोल्फ कोर्स और पर्यटकों द्वारा पानी के व्यक्तिगत उपयोग के लिए जल संसाधनों का अत्यधिक उपयोग करता है। इसका परिणाम पानी की कमी और पानी की आपूर्ति में गिरावट के साथ-साथ अपशिष्ट जल की अधिक मात्रा पैदा कर सकता है। राजस्थान जैसे शुष्क क्षेत्रों में पानी की कमी का मुद्दा विशेष रूप से चिंता का विषय है।
2. **स्थानीय संसाधन :-** पर्यटन ऊर्जा, भोजन और अन्य कच्चे माल जैसे स्थानीय संसाधनों पर भारी दबाव पैदा कर सकता है जो पहले से ही कम आपूर्ति में हो सकते हैं। इन संसाधनों का अधिक से अधिक निष्कर्षण और परिवहन उनके शोषण से जुड़े भौतिक प्रभावों को बढ़ा देता है। उद्योग की मौसमी प्रकृति के कारण, कई गंतव्यों में कम मौसम की तुलना में उच्च मौसम में दस गुना अधिक निवासी होते हैं। पर्यटकों की अक्सर उच्च अपेक्षाओं (उचित हीटिंग, गर्म पानी, आदि) को पूरा करने के लिए इन संसाधनों पर एक उच्च मांग रखी जाती है।
3. **भूमि अवक्रमणः-** महत्वपूर्ण भूमि संसाधनों में खनिज, जीवाश्म ईंधन, उपजाऊ मिट्टी, वन, आर्द्रभूमि और वन्य जीवन शामिल हैं। पर्यटन और मनोरंजन सुविधाओं के बढ़ते निर्माण ने इन संसाधनों और प्राकृतिक परिदृश्यों पर दबाव बढ़ा दिया है। पर्यटक सुविधाओं के प्रावधान में प्राकृतिक संसाधनों, नवीकरणीय और गैर-नवीकरणीय दोनों पर प्रत्यक्ष प्रभाव आवास और अन्य बुनियादी ढांचे के प्रावधान और निर्माण सामग्री के उपयोग के लिए भूमि के उपयोग के कारण होता है। पर्यटन का अक्सर जंगलों पर नकारात्मक प्रभाव पड़ता है, जैसे कि ईंधन की लकड़ी के संग्रह और भूमि की सफाई के कारण वनों की कटाई, जैसा कि हिमालयी क्षेत्र, सिक्किम और असम में ट्रेकिंग में देखा जाता है।

प्रदूषणः -

पर्यटन किसी भी अन्य उद्योग के समान ही प्रदूषण का कारण बन सकता हैः वायु उत्सर्जन, शोर, ठोस अपशिष्ट और कचरा, सीवेज, तेल और रसायनों की रिहाई, यहां तक कि वास्तु और दृश्य प्रदूषण भी।

वायु प्रदूषण :- भारत में पर्यटन गतिविधियों की बढ़ती संख्या के जवाब में हवाई, सड़क और रेल द्वारा परिवहन लगातार बढ़ रहा है। परिवहन उत्सर्जन और ऊर्जा उत्पादन और उपयोग से उत्सर्जन अम्लीय वर्षा, ग्लोबल वार्मिंग और फोटोकैमिकल प्रदूषण से जुड़ा हुआ है। पर्यटक परिवहन से वायु प्रदूषण का वैश्विक स्तर पर प्रभाव पड़ता है, विशेष रूप से परिवहन ऊर्जा उपयोग से संबंधित कार्बन डाइऑक्साइड उत्सर्जन से। और यह गंभीर स्थानीय वायु प्रदूषण में योगदान कर सकता है। इनमें से कुछ प्रभाव दूर-दराज के क्षेत्रों, जैसे अजंता और एलोरा के मंदिरों में पर्यटक गतिविधियों के लिए काफी विशिष्ट हैं। उदाहरण के लिए, टूर बसें अक्सर अपनी मोटरों को घंटों तक चालू रखती हैं जबकि पर्यटक भ्रमण के लिए बाहर जाते हैं क्योंकि वे आराम से वातानुकूलित बस में वापस जाना चाहते हैं।

ध्वनि प्रदूषणः- हवाई जहाज, कारों और बसों के साथ-साथ मनोरंजक वाहनों से होने वाला ध्वनि प्रदूषण आधुनिक जीवन की एक बढ़ती हुई समस्या है। यह परेशान करता है, तनाव देता है, और यहां तक कि मनुष्यों में श्रवण हानि का कारण बनता है, लेकिन यह वन्य जीवन में संकट का कारण भी बनता है, विशेष रूप से संवेदनशील क्षेत्रों में।

ठोस कचरा और गंदगी :- पर्यटक गतिविधियों की उच्च सांद्रता वाले क्षेत्रों और आकर्षक प्राकृतिक आकर्षण वाले क्षेत्रों में, अपशिष्ट निपटान एक गंभीर समस्या है, और अनुचित निपटान नदियों, प्राकृतिक क्षेत्रों और सड़कों सहित प्राकृतिक पर्यावरण का एक प्रमुख विध्वंसक हो सकता है। हिमालय और दार्जिलिंग के पर्वतीय क्षेत्रों में ट्रेकिंग करने वाले पर्यटक भारी मात्रा में कचरा उत्पन्न करते हैं। अभियान पर आने वाले पर्यटक अपने पीछे अपना

कचरा, ऑक्सीजन सिलेंडर और यहां तक कि शिविर लगाने के उपकरण भी छोड़ जाते हैं। इस तरह की प्रथाएं पर्यावरण को खराब करती हैं, खासकर दूरदराज के इलाकों में क्योंकि उनके पास कुछ कचरा संग्रहण या निपटान सुविधाएं हैं।

सीवेजः- होटलों, मनोरंजन केंद्रों और अन्य सुविधाओं के निर्माण से अक्सर सीवेज प्रदूषण में वृद्धि होती है। अपशिष्ट जल ने पर्यटकों के आकर्षण के आसपास के समुद्रों और झीलों को प्रदूषित कर दिया है, वनस्पतियों और जीवों को नुकसान पहुँचाया है। सीवेज अपवाह प्रवाल भित्तियों को गंभीर नुकसान पहुंचाता है क्योंकि यह शैवाल के विकास को उत्तेजित करता है, जो फिल्टर-फीडिंग कोरल को कवर करते हैं, जीवित रहने की उनकी क्षमता में बाधा डालते हैं। लवणता और गाद में परिवर्तन का तटीय वातावरण पर व्यापक प्रभाव पड़ सकता है। और सीवेज प्रदूषण से इंसानों और जानवरों के स्वास्थ्य को खतरा हो सकता है। ऐसे प्रदूषण के उदाहरण तटीय राज्यों गोवा, केरल, महाराष्ट्र, तमिलनाडु आदि में देखे जा सकते हैं।

पारिस्थितिक तंत्र का विनाश और परिवर्तनः-

एक पारिस्थितिकी तंत्र एक भौगोलिक क्षेत्र है जिसमें सभी जीवित जीव (लोग, पौधे, जानवर और सूक्ष्मजीव), उनके भौतिक परिवेश (जैसे मिट्टी, पानी और हवा), और उन्हें बनाए रखने वाले प्राकृतिक चक्र शामिल हैं। आकर्षक परिदृश्य स्थल, जैसे गोवा, महाराष्ट्र, केरल और तमिलनाडु में रेतीले समुद्र तट; झीलें, नदी के किनारे, और पहाड़ की चोटी और ढलान, अक्सर संक्रमणकालीन क्षेत्र होते हैं, जो प्रजाति-समृद्ध पारिस्थितिक तंत्र की विशेषता होती है। इन पारिस्थितिक तंत्रों के लिए खतरे और दबाव अक्सर गंभीर होते हैं क्योंकि ऐसे स्थान पर्यटकों और विकासकर्ताओं दोनों के लिए बहुत आकर्षक होते हैं। रामेश्वरम के पास क्रुशेदेई द्वीप से उदाहरण दिए जा सकते हैं। जिसे कभी समुद्री जीवविज्ञानियों के लिए "स्वर्ग" कहा जाता था, प्रवाल और अन्य समुद्री जीवन के बड़े पैमाने पर विनाश के कारण इसे छोड़ दिया गया है। जैसलमेर में चिंता का एक अन्य क्षेत्र उभरा है जो रेगिस्तान में पर्यटन गतिविधियों में वृद्धि के कारण मरुस्थलीय पारिस्थितिकी का बिगड़ना है।

इसके अलावा, आवास को पर्यटन और अवकाश गतिविधियों द्वारा अवक्रमित किया जा सकता है। उदाहरण के लिए, वन्यजीवों को देखना जानवरों के लिए तनाव पैदा कर सकता है और पर्यटकों के बहुत करीब आने पर उनके प्राकृतिक व्यवहार को बदल सकता है। सफ़ारी और वन्यजीव देखने की गतिविधियों का निवास स्थान पर अपमानजनक प्रभाव पड़ता है क्योंकि वे अक्सर पर्यटकों द्वारा बनाए गए शोर और हंगामे के साथ होते हैं।

निष्कर्षः-

भारत में पर्यटन उद्योग बढ़ रहा है, और इसमें रोजगार पैदा करने और बड़ी मात्रा में विदेशी मुद्रा अर्जित करने की विशाल क्षमता है। इको-टूरिज्म को बढ़ावा देने की आवश्यकता है ताकि भारत में पर्यटन भारत के प्राकृतिक और सांस्कृतिक वातावरण की विविधता को बनाए रखने और बनाए रखने में मदद कर सके। भारत में पर्यटन को इस तरह से विकसित किया जाना चाहिए कि यह आगंतुकों को इस तरह समायोजित और मनोरंजन करे जो पर्यावरण के लिए कम से कम दखलअंदाजी या विनाशकारी हो और उन स्थानों में देशी संस्कृतियों को बनाए रखे और उनका समर्थन करे जहां यह काम कर रहा है। इसके अलावा, चूंकि पर्यटन एक बहु है। आयामी गतिविधि और मूल रूप से एक सेवा उद्योग, यह आवश्यक होगा कि केंद्र और राज्य सरकारों के सभी विंग, निजी क्षेत्र और स्वैच्छिक संगठन पर्यटन में सतत विकास प्राप्त करने के प्रयास में सक्रिय भागीदार बनें यदि भारत को पर्यटन उद्योग में एक विश्व खिलाड़ी बनना है।

संदर्भ सूचीः-

1. स्मृति चंद, "भारत में पर्यटन का विकासः रोजगार और आर्थिक विकास पर इसका प्रभाव"।
2. कृष्णा, ए.जी., 1993 "संस्कृति और पर्यावरण पर पर्यटन के प्रभावों पर केस स्टडीः भारत; जैसलमेर, खजुराहो और गोवा"
3. हनी, मार्था और गिलपिन, रेमंड, विशेष रिपोर्ट, 2009, "विकासशील दुनिया में पर्यटन-शांति को बढ़ावा देना और गरीबी को कम करना"

4. बाजार अनुसंधान प्रभाग, पर्यटन मंत्रालय, भारत सरकार, 2009 “पर्यटन सांख्यिकी 2008“
5. www.incredibleindia.org

“औपनिवेशिक हिंदी साहित्य में प्रतिरोध की प्रतिश्रुतियां एवं राष्ट्रीय चेतना”

प्रीति कुमारी

सहायक प्राध्यापक (इतिहास विभाग) पूर्णिया विश्विद्यालय, पूर्णिया

Currosponding author- **प्रीति कुमारी**

Email- pritikumari0222@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7631538

जिस जन समुदाय में एकता की एक सहज लहर हो उसे राष्ट्र कहते हैं तथा राष्ट्रीय चेतना व्यक्ति को अपने राष्ट्र के लिए उच्च कोटि के शौर्य तथा बलिदान के लिए प्रेरणा देने वाली सामूहिक भावना की उच्चतम अभिव्यक्ति है। किसी भी देश का साहित्य वहां के राजनीतिक, सामाजिक ,आर्थिक ,धार्मिक आदि परिस्थितियों के परिणामस्वरुप बनता बदलता है।

साहित्य सामुदायिक विकास में सहायक होता है तथा सामुदायिक भावना भी राष्ट्रीय चेतना का अंग है राष्ट्रीय संचेतना से अनुप्राणित साहित्य जनमानस को आंदोलित करने तथा मूल्यों को स्थापित करने का साहस भरता है। साहित्य के अंतर्गत राष्ट्रीयता एक ऐसी प्रवृत्ति है जिसमें राष्ट्र जन को निर्भीक, तेजस्वी और पराक्रमी बनाने के साथ-साथ सही दिशा निर्देश देने का सामर्थ्य भी निहित होता है। जब भी कोई राष्ट्र बाह्य आंतरिक शत्रुओं के चक्रव्यूह में फंसकर अपना संगठित स्वरूप खोने लगता है तब साहित्य लोक चेतना में जागृति लाने का गुरुत्तर दायित्व निभाता है।

19वीं शताब्दी के उत्तरार्ध में भारत में देश प्रेम तथा राष्ट्रीय भावना जागृत होने लगी थी। इससे प्रभावित होकर समकालीन कवियों व लेखकों ने भी अपनी रचनाओं के माध्यम से राष्ट्रीय चेतना के प्रसार में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। समाज को जागृत करने हेतु लेखनी उठाने में भारतेंदु हरिश्चंद्र हिंदी के प्रथम कवि माने जाते हैं। प्रेमचंद, मैथिलीशरण गुप्त, माखनलाल चतुर्वेदी ,बालकृष्ण शर्मा नवीन, सोहनलाल द्विवेदी राष्ट्रीय नवजागरण के ऐसे उत्प्रेरक कवियों के नाम हैं जिन्होंने अपने संकल्प और चिंतन के सहारे राष्ट्रीयता की अलख जगा कर एक पूरे युग को आंदोलित किया।इसी काल में रामधारी सिंह दिनकर ,रामनरेश त्रिपाठी, सुभद्रा कुमारी चौहान, श्याम नारायण नारायण पांडे ,सूर्यकांत त्रिपाठी निराला आदि हिंदी कवियों ने भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में राष्ट्रवादी भावना को अपने काव्य का विषय बना कर राष्ट्रीय चेतना को उसके चरम पर पहुंचाया।

आधुनिक हिंदी साहित्य के प्रवर्तक भारतेंदु हरिश्चंद्र का जन्म सन 1850 ईस्वी में हुआ था। सन 1857 ईसवी में शुरू हुई क्रांति का प्रभाव पूरे देश पर पड़ा और परवर्ती समय में राष्ट्रवाद की चेतना बहुत अधिक फैली। इस राष्ट्रीयता की भावना से भारतेंदु भी अछूते नहीं रहे। उन्होंने अपनी रचनाओं के माध्यम से इस राष्ट्रवादी चेतना को ना केवल रूपायित किया बल्कि आमजन को प्रेरित करते हुए ब्रिटिश सरकार की दमनकारी नीतियों का विरोध भी किया। उन्होंने मुखर होकर लिखा-

“ भीतर- भीतर सब रस चूसै, बाहर से तन मन धन मुसै
जाहिर बातन में अति तेज क्यों सखि साजन ? नहीं अंग्रेज ।

उन्होंने निर्भीक होकर लिखा कि जिस भारत को हम पूरे विश्व में सर्वोत्तम मानते थे आज उसी भारत से खुशियां गायब हो चुकी हैं। वे लिखते हैं

“जो भारत जग में रहयो सब सों उत्तम देश
ताही भारत में रहयो अब नहीं सुख को लेस। ”

भारतेंदु की राष्ट्रीय भावना उनके नाटकों में बार-बार दिखाई देती है। अंधेर नगरी इसका उदाहरण है । इस नाटक में भारतेंदु चना बेचने वाले पात्र के माध्यम से पूरी शासन व्यवस्था पर करारा व्यंग्य करते हैं –

“चना हाकिम सब जो खाते सब पर दूना टिकस लगाते।”

वे औपनिवेशिक शासन और भारतीय जनता के हितों के अंतर्विरोध को समझते हुए भारतीयों की दुर्दशा का मूल कारण आर्थिक शोषण और धन का दोहन को मानते हैं इस दिशा में उनका संकेत है –

परदेसी की बुद्धि और वस्तु की आस
परबस हवै कबलों कहो , रहयौ तू उदास।

भारतेंदु की रचना भारत दुर्दशा भारतीय राष्ट्रीयता की अग्रदूत थी। इनमें केवल राष्ट्रीय भावना ही नहीं वरन अतीत के गौरव के प्रति अनुराग तथा भारत की तत्कालीन दुर्दशा पर पूर्ण प्रकाश पड़ता है।“ भारत जननी” के माध्यम से भारतेंदु ने भारत माता की परिकल्पना की है।“अंधेर नगरी” ब्रिटिश सत्ता के प्रबंध व्यवस्था पर कटाक्ष करता है तथा “सत्य हरिशचंद्र”में पुरुष सत्ता का सत्य उद्धरण के लिए आह्वान करता है।“ नील देवी” में गौरवपूर्ण अतीत का स्मरण दिलाकर भारतीयों को स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए

अनुप्रेरित किया गया है। भारतेंदु के ही संपादन में 1873 में हरिश्चंद्र मैगजीन का प्रकाशन आरंभ हुआ।इस पत्रिका ने भूमिका निभाई। भारतेंदु ने ना केवल स्वयं समाचार पत्रों व पत्रिकाओं का संपादन किया बल्कि लेखकों व संपादकों का एक ऐसा समूह भी तैयार किया जिसने हिंदी पत्रकारिता और साहित्य के क्षेत्र में विशेष योगदान देने के साथ-साथ राष्ट्रीय चेतना जगाने में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। इस समूह को भारतेंदु मंडल कहा जाता है जिनमें भारतेंदु ,प्रताप नारायण मिश्र, बालकृष्ण भट्ट ,प्रेमघन ,राधाचरण गोस्वामी, अंबिकादत्त व्यास आदि प्रमुख है।

भारतेंदु की राष्ट्रीय चेतना की भावना और उत्कृष्ट पत्रकारीय कौशल इस युग की पत्रकारिता को राष्ट्रीय चेतना के विकास की नीव कहा जा सकता है जिस पर सामाजिक सांस्कृतिक धार्मिक व राजनीतिक पुनर्जागरण तथा स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए उपयुक्त वातावरण निर्मित करने का महल बना। भारतेंदु से प्रभावित होकर अनेक पत्र पत्रिकाएं प्रकाशित हुए जिनमें हिंदी प्रदीप 1877, भारत मित्र 1878, सरसुधानिधि 1879, केसरी 1881, ब्राह्मण 1883, हिंदुस्थान 1855, आदि प्रमुख थे। इनके माध्यम से भारतीय जनमानस को जागृत करके स्वतंत्रता संग्राम के लिए संघर्ष करने के लिए प्रेरित किया।

प्रेमचंद स्वाधीनता आंदोलन के युग के जागरूक साहित्यकार हैं । उन्होंने अपने लेखन में स्वाधीनता प्राप्ति को केंद्रीयता प्रदान करने के साथ-साथ औपनिवेशिक शासन के प्रति अपने विरोध भाव को व्यक्त करने में कोई समझौता नहीं किया। उनके साहित्य में जैसे कि सोजे वतन, उपदेश, प्रेमाश्रम, कर्मभूमि, रंगभूमि, कायाकल्प, गोदान, गबन आदि में ब्रिटिश शासन की शोषण नीति से पैदा हुई किसानों की निर्धनता, उनकी दयनीय जीवन स्थिति तथाअमानवीय परिस्थितियों का यथार्थ वर्णन एवं तत्कालीन ज्वलंत मुद्दों की जैसी सशक्त अभिव्यक्ति मिलती है ,वह अन्यत्र दुर्लभ है।

जिस समय यूरोप में प्रथम विश्व युद्ध के लिए विस्फोटक स्थिति तैयार हो रहे थे उसी समय प्रेमचंद का पहला कहानी संग्रह"सोजे वतन"प्रकाशित हुआ इस संग्रह की कहानियों से अंग्रेजी हुकूमत थर्रा उठी। प्रेमचंद नाम से स्वाधीनता आंदोलन से संबंधित उनकी पहली कहानी उपदेश थी ।सोजे वतन का मुख्य विषय यदि देश भक्ति है तो उपदेश में राष्ट्रीय आंदोलन पर विचार किया गया है।इस राष्ट्रीय चेतना की भावना को तीव्र करने में महत्वपूर्ण

प्रकार प्रेमचंद की कथा यात्रा देशभक्ति से प्रारंभ होकर राष्ट्रवाद तक पहुंचती है । 1932 ईस्वी में प्रकाशित उनके वृहद उपन्यास कर्मभूमि में भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के प्रसार की अद्वितीय गाथा है। इस उपन्यास में एक प्रसंग है- मुन्नी का बलात्कार ।इसमें तीन गोरे सिपाही उसके साथ बलात्कार करते हैं। उपन्यास का महत्वपूर्ण पात्र अमरकांत इस घटना पर विचार करता है -इन टके से सैनिकों की इतनी हिम्मत क्यों हुई? यह गोरे सिपाही इंग्लैंड की निम्नतम श्रेणी के मनुष्य होते हैं इनका साहस कैसे हुआ? इसलिए कि भारत पराधीन है। मुन्नी के बलात्कार और सलीम के विचार के माध्यम से प्रेमचंद दो बड़े लक्ष्य साधते हैं। पहला यह कि अंग्रेज सभ्यता की खोज में एक बर्बर जाति है और दूसरा कि इनका एकमात्र जवाब राष्ट्रीयता है जो उन्हें उखाड़ फेंकेगी । गौर करने की बात है कि प्रेमचंद राष्ट्रीय चेतना का प्रयोग मनुष्य के विकास के लिए करते हैं विनाश के लिए नहीं ।

राष्ट्रीयता की अवधारणा के संबंध में प्रेमचंद का स्पष्ट मत था कि जागा हुआ राष्ट्र कभी अपने गुलामी की दशा में रहना बर्दाश्त नहीं कर सकता । उनके लिए राष्ट्रीयता का महत्वपूर्ण अर्थ था -जागृति । "रंगभूमि" उपन्यास में वे डॉक्टर गांगुली के माध्यम से कहते हैं- आज मेरे दिल से यह विश्वास उठ गया जो 40 वर्षों से जमा हुआ था कि गवर्नमेंट हमारे ऊपर न्याय बल से शासन करना चाहती है ।अब हमें स्पष्ट दिखाई दे रहा है कि केवल हम को पीसकर तेल निकालने के लिए ,हमारा अस्तित्व मिटाने के लिए हमारी सभ्यता और हमारे मनुष्यत्वकी हत्या करने के लिए हमको अनंत काल तक चक्की का बैल बनाए रखने के लिए हमारे ऊपर राज्य किया जा रहा है।

प्रेमचंद की राष्ट्रीयता सिर्फ उपनिवेशवाद के विरोध तक सीमित न थी। वे अंग्रेजों की "फूट डालो राज करो " नीति को पहचानते थे और जानते थे कि ब्रिटिश सरकार अपनी नीति से भारत में राष्ट्रीय चेतना की भावना को कमजोर करना चाहती है। अंग्रेजों की इस नीति को उन्होंने अपनी कहानी का विषय बनाया और प्रभावशाली ढंग से सामान जनता में इस रहस्य को खोल दिया ।इस विषय पर लिखी उनकी कहानी "अधिकार की चिंता" है;जिसका नायक एक कुत्ता "टॉमी" है। । प्रेमचंद इसी टॉमी कुत्ते को ब्रिटिश हुकूमत का प्रतीक बनाकर अपनी बात कहते हैं -"टॉमी" ने एक नई चाल चली वह कभी किसी पशु से कहता तुम्हारा अपना शत्रु तुम्हें मार डालने की तैयारी कर रहा है किसी से कहता,कि फलां तुम को गाली देता था।जंगल के जंतु उसके चकमें में आकर आपस में लड़ जाते हैं तो टॉमी की चांदी हो जाती है। प्रेमचंद ऐसा मंतव्य देकर भारतीयों को सचेत करते हैं।

प्रेमचंद के समय का राष्ट्रवाद मुख्यतः जमींदार पूंजीपति गठबंधन की आकांक्षाओं की तरफ झुकता जा रहा था,

श्रमजीवीयों की जगह ऐसे राष्ट्र में हाशिए पर थी। इसलिए वे देश की तत्कालीन परिस्थिति के प्रभावस्वरूप राजनीतिक आंदोलन के अतिरिक्त अछूत उद्धार, जमींदार किसान संघर्ष ,सूदखोरी लगान वसूली जैसे विषयों का यथार्थ चित्रण अपने साहित्य में किया है।

प्रेमचंद की लेखन पर गहराई से विचार करने पर पता चलता है कि राष्ट्रीय चेतना का प्रसार एवं राष्ट्र की मुक्ति उनका एकमात्र संकल्प और साध्य रहा है ।उनका समूचा लेखन कर्म भारतीय जनता के स्वाधीनता आंदोलन को समर्पित रहा है।

हिंदी साहित्य के इतिहास में 1920 से 1988 तक के कालखंड का नामकरण आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी के नाम के आधार पर द्विवेदी युग किया गया। जहां भारतेंदु युगीन राष्ट्रीय चेतना का स्वरूप आलोचनात्मक था वही द्विवेदी युग में राष्ट्रीय चेतना आक्रामक स्वरूप ग्रहण करती है। सरस्वती पत्रिका जिसका प्रकाशन सन् 1903 से प्रारंभ हुआ था उसका संपादन 1903 ईस्वी में महावीर प्रसाद द्विवेदी ने संभाला। उनकी इस पत्रिका में ऐसे लेखों को प्रकाशित किया गया जिसमें राष्ट्रीय चेतना की लहर को प्रसारित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। अब स्वाधीनता की चेतना जो पहले बुर्जुआ वर्ग में जन्मी थी वह धीरे-धीरे समाज के निचले तबके तक भी प्रसारित हो गई। इसका प्रमाण है 1914 की सरस्वती में छपी "हीरा डोम"की कविता।

बभने के लेखे हम भीखिया ना मांगबजा,
ठाकुरी के लेखे नहीं लउरी चलाईबि।

हीराडोम की यह चेतना निश्चित रूप से जिस राष्ट्र की कल्पना करती है यह वही राष्ट्र नहीं है या कह सकते हैं कि उस समय के प्रचलित राष्ट्रवाद से उसका विरोध तो था। द्विवेदी युगीन रचनाकारों का वैशिष्ट्य इस बात में है कि उन्होंने भारतीयों की पराधीनता के कारणों को उनके चरित्र में तलाशते हुए इसके लिए उनके अविवेक को जिम्मेदार ठहराया और विवेक पर जोर देते हुए नवजागरण के बाधक तत्व को दूर करने की कोशिश की। इस युग के रचनाकारों में प्रमुख हैं-मैथिलीशरण गुप्त, गोपाल शरण सिंह ,गया प्रसाद शुक्ल स्नेही ,अयोध्या सिंह उपाध्याय हरिऔध, नाथूराम शर्मा, शंकर राय, देवी प्रसाद पूर्ण।इन सभी कवियों की कविताएं नवजागरण ,राष्ट्रीयता, स्वदेशानुराग एवं स्वदेशी भावना से परिपूर्ण है। मैथिलीशरण गुप्त ने," भारत भारती" के माध्यम से राष्ट्रीयता का जो शंखनाद किया बाद में उसे माखनलाल चतुर्वेदी, बालकृष्ण शर्मा नवीन, रामधारी सिंह दिनकर और सुभद्रा कुमारी चौहान आदि ने अनंत में गुंजित कर दिया। गुप्त जी ने अपने काव्य रचना भारत भारती लिखकर भारतीय जनमानस के सम्मुख उसके अतीत वर्तमान और भविष्य का ऐसा सुंदर चित्रण प्रस्तुत किया कि नवयुवक अपना सर्वस्व न्योछावर करने के लिए स्वतंत्रता आंदोलन में कूदने लगे ।भारतीय नव युवकों को अपने अधिकारों के प्रति जागरूक रहने के लिए प्रेरित करते हुए गुप्त जी लिखते हैं-

अन्याय सहकर मौन रहना यह महा दुष्कर्म है ,
न्यान्यार्थ अपने बंधुओं को दंड देना धर्म है।

जिसके कारण भारतीय ना तो वर्ण जाति धर्म और संप्रदाय के विभाजनकारी भूमिका को समझ सके और ना ही अंग्रेजों की फूट डालो और राज करो की नीति को जो हमें इन पंक्तियों में मिलता है –

" रखो परस्पर मेल मन से छोड़कर अविवेक का
मन का मिलन ही मिलन है होती इससे एकता।"

गुप्त जी के अनुसार बिना समन्वयवादी चेतना के राष्ट्रीय एकता का स्वरूप साकार नहीं हो सकता और बिना राष्ट्रीय एकता के राष्ट्रीय आंदोलन के लक्ष्य तक नहीं पहुंचा जा सकता। इसलिए सामाजिक कुरीतियों को दूर करने और पारस्परिक सहयोग को बनाए रखने के लिए समाज के लोगों को प्रेरित करते हुए मैथिलीशरण गुप्त जी लिखते हैं-

"जग को दिखा दो यह कि अब भी हम सजीव सशक्त हैं,
रखते अभी तक नाडीयों में पूर्वजों का रक्त है।"

जीवन भर अपनी रचनाओं में जन जागरण के लिए हुंकार की गर्जना भरने वाले रामधारी सिंह दिनकर ना केवल हिंदी साहित्य के भंडार को विविध विधाओं द्वारा भरने का यत्न करते रहे बल्कि क्रान्ति चेतना के प्रखर प्रणेता बनकर अपनी कविताओं के माध्यम से देश निर्माण और स्वतंत्रता के संघर्ष में समय को पूरी तरह समर्पित कर दिया। दरअसल राष्ट्रीय कविता की जो परंपरा भारतेंदु से शुरू हुई उसकी परिणति हुई दिनकर की कविताओं में । उनकी काव्य रचनाओं में पराधीनता की अभिशाप का प्रबल विरोध अपनी संपूर्ण गर्जना व भीषणता के साथ इस प्रकार लक्षित होता है-

सुनु क्या सिंधु मैं गर्जन तुम्हारा स्वयं युगधर्म का हुकार हूं मैं,
कठिन निर्घोष हूं भीषण अग्नि का प्रलय गांडीव का टंकार हूं मैं।

1928 ईस्वी में लाहौर कांग्रेस द्वारा पूर्ण स्वाधीनता का प्रस्ताव पारित होने पर दिनकर ने उद्घोष किया - टुकड़े दिखा -दिखा करते क्यों मृगपति का अपमान ?
ओ मद सत्ता के मतवालों, बनो ना यूँ नादान।

स्वतंत्रता आंदोलन के दौरान एक ओर जहां गांधी जी की अहिंसा और सत्याग्रह की नीति थी, जिसमें युवाओं की आस्था हिलने लगी थी तो दूसरी ओर चंद्रशेखर आजाद और भगत सिंह के क्रांति कार्य थे। दिनकर ने अपनी इस मन:

स्थिति को हिमालय कविता में काफी सुंदर ढंग से प्रस्तुत किया-

रे रोक युधिष्ठिर को ना यहां जाने दे उनको स्वर्ग धीर,

पर फिरा हमें गांडीव गदा ,लौटा दे अर्जुन भीम वीर।"

हिमालय से दिनकर की जो उपनिवेशवाद विरोधी उग्र राष्ट्रीय काव्यधारा चली उसकी परिणति हुंकार, कुरुक्षेत्र और परशुराम की प्रतीक्षा में देखने को मिली। इस प्रकार राष्ट्रीय चेतना के प्रसार के लिए विपुल साहित्य दिनकर ने प्रस्तुत किया ।

प्रसाद ने ऐतिहासिक चरित्रों के माध्यम से राष्ट्रीय चेतना को प्रेरणा और धार देने का प्रयास किया।उनके सभी नाटक राष्ट्रीयता का पुट लिए हुए हैं उनमें प्रमुख हैं -राज्यश्री हर्षवर्धन आजातशत्रु ,चंद्रगुप्त, स्कंदगुप्त, ध्रुवस्वामिनी ।प्रसाद ने इन नाटकों के माध्यम से विशाल जनमानस को भारतवर्ष के सम्मान की रक्षा के लिए सोचने को विवश कर दिया। चंद्रगुप्त नाटक में स्वतंत्रता हेतु भारतीयों का उद्बोधन करते हुए अलका गाती है -

"हिमाद्रि तुंग श्रृंग से प्रबुद्ध शुद्ध भारती

स्वयंप्रभा समुज्जवला स्वतंत्रता पुकारती।"

निराला ने प्रसाद से एक कदम आगे बढ़कर पराधीनता के कारणों का विश्लेषण किया है और इससे मुक्ति की दिशा में संकेत दिया है । भारत अपने यहां मौजूद जयचंद और मीर जाफर के कारण विदेशी शक्तियों के समक्ष परास्त होता आया है । "शिवाजी का पत्र "शिक्षक कविता में निराला ने जयसिंह की माध्यम से आधुनिक जयसिहों को सावधान किया है-

" व्यक्ति का खिंचाव यदि जातिगत हो जाए देखो परिणाम फिर स्थिर ना रहेंगे पैर पस्त हौसला होगा ध्वस्त होगा साम्राज्य।"

"जागो फिर एक बार " उद्बोधन गीत के जरिए निराला ने अंग्रेजों के लिए सियार और भारतीयों के लिए शेर संबोधन का प्रयोग कर हौसला परस्त भारतीयों में विश्वास जगाने का प्रयास किया है।-

शेरों की मांद में आया है आज सियार ,जागो फिर एक बार।" सुभद्रा कुमारी चौहान ने वीरांगना झांसी की रानी को अपने काव्य का विषय बना कर नारियों में भी एक नई उमंग और नया जोश भर दिया उनकी कविता "वीरों का कैसा हो बसंत "राष्ट्रीय भाषा की एक अमर रचना है।

इस प्रकार जब हम औपनिवेशिक हिंदी साहित्य का अवलोकन करते हैं तब इस निष्कर्ष पर पहुंचते हैं कि उनमें न केवल अंग्रेजी शासन के प्रतिरोध की भावना धीरे-धीरे प्रबल होती जाती है बल्कि राष्ट्रीयता जैसी उदात्त प्रवर्तियो का पोषण और उन्नयन की भावना भी प्रबल रही है।

संदर्भ

1. डॉक्टर कृष्ण बिहारी मिश्र- हिंदी पत्रकारिता 1998
2. डॉ सुशीला जोशी -हिंदी पत्रकारिता- विकास और विविध आयाम 2000
3. डॉ संजीव भानावत -पत्रकारिता का इतिहास एवं जनसंचार माध्यम 1995
4. वंशीधर लाल -भारतेंदु युगीन हिंदी पत्रकारिता 1986
5. हिंदी कहानी का इतिहास -गोपाल राय ,प्रथम संस्करण 2011
6. हिंदी कथा साहित्य एक दृष्टि -सत्यकेतु संस्कृत ,प्रथम संस्करण 2013
7. मित्तल ,महेंद्र (2005)" आम आदमी का सच्चा मसीहा "कथा सम्राट प्रेमचंद, भारत सरकार, प्रकाशन विभाग ,सूचना और प्रसारण मंत्रालय
8. शर्मा ,रामविलास (2016)प्रेमचंद और उनका युग, नई दिल्ली ,राजकमल प्रकाशन
9. उपाध्याय ,विश्वभरनाथ (2005)कालातीत और सार्वभौम यथार्थ का चित्रण ;कथा सम्राट -प्रेमचंद भारत सरकार प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय
10. प्रेमचंद -कर्मभूमि
11. द्विवेदी ,हजारी प्रसाद :हिंदी साहित्य :उद्भव और विकास ,नई दिल्ली ,राजकमल प्रकाशन
12. प्रेमचंद (2005) रंगभूमि नई दिल्ली, नेशनल बुक ट्रस्ट
13. रामकुमार वर्मा ,धर्म युग
14. डॉ हजारी प्रसाद ,चंद्रगुप्त, दूसरा अंक
15. जयशंकर प्रसाद ,चंद्रगुप्त ,दूसरा अंक
16. मैथिलीशरण गुप्त -भारत भारती,
17. रामधारी सिंह दिनकर -रेणुका
18. डॉ सुधाकर शंकर कल वाले आधुनिक हिंदी कविता में राष्ट्रीय भावना
19. मैथिलीशरण गुप्त -मौर्य विजय ,
20. भारतेंदु हरिश्चंद्र -अंधेर नगरी
21. हिंदी साहित्य का वृहद इतिहास ,1957- 1984; नागरी प्रचारिणी सभा वाराणसी0

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य

प्रा.डॉ. आसिया चिश्ती
मराठी विभाग, श्रीकृष्ण महाविद्यालय, गुंजोटी ता. उमरगा. जि. उस्मानाबाद
Currosponding author- प्रा.डॉ.आसिया चिश्ती
Email- drasiyachishti@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.7631547

प्रस्तावना :—

जागतिकीकरण ही १९९० नंतरच्या काळातील एक अत्यंत महत्वाची घटना आहे. १९९० नंतरच्या कालखंडात मंडल आयोग, राजीव गांधी हत्या, गॅट करार, मुंबई बॉम्ब स्फोट, बाबरी मशिदीची तोडफोड, इंटरनेट क्रांती, मोबाईल, गोध्रा हत्याकांड, खैरलांजी, लोकसंख्यावाढ अशा विविध घटना घडल्या. या सर्व घटना आणि जागतिकीकरण यांचा फार जवळचा संबंध आहे. १९९० साली भारताने डंकेल प्रस्तावावर सही केली आणि त्यानंतर जागतिकीकरणाला सुरूवात झाली. भारताने खुल्या आर्थिक धोरणांचा स्वीकार केला. अर्थात 'खाउजा' धोरण स्वीकारले म्हणजे खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण, ह्यांचा परिणाम सर्व क्षेत्रांवर झाला. त्याचबरोबर ग्रामीण जीवनात देखील आमुलाग्र बदल झालेला आहे.

भारत हा खेडयांचा बनलेला आहे. शेती हा खेड्यातील मुख्य व्यवसाय आहे. परंतु जागतिकीकरणाने हजारो वर्षाची कृषी परंपरा मोडीत आली आहे. मुक्त अर्थव्यवस्था शेतक—यांच्या फायद्याची आहे असे चित्र रंगविले गेले. वास्तवात मात्र याच्या उलट परिस्थिती निर्माण झाली. औद्योगिकरणामुळे, भांडवलशाहीमुळे खेडयातील लघुउद्योग बंद पडले. गावातील बलुतेदार शहराकडे जाउ लागला. खेडी ओस पडू लागली. 'खेडयाकडे चला' असे म. गांधीनी म्हटले याचा आम्हाला स्वराज्यप्राप्तीनंतर विसर पडला. भौतिक सुखाच्या आहारी माणूस गेला. माणसांची जागा यंत्रांनी घेतली. शिक्षिताला कष्टाचे काम करण्याची लाज वाटू लागली. कमीत—कमी श्रमात जास्तीत जास्त मोबदला मिळविण्याची प्रवृत्ती समाजात बोकाळली. महागाई प्रचंड वाढली. अशी महागडी बी—बियाणे शेतक—यांच्या गळी उतरविली जायला लागली की जी पेरल्यानंतर उगवतीलच याची शाश्वतीही नाही! शेतक—याची होणारी फसवणूक, दुबार पेरणीचा खर्च, तुलनेत मालाला येणारी नगण्य किंमत यामुळे दिवसेंदिवस कर्जाचा डोंगर त्यांच्या डोक्यावर वाढत आहे. या सर्व विषयावर चर्चा नवदोत्तर ग्रामीण साहित्यातून होताना दिसून येत आहे. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण जीवनात आमुलाग्र बदल झालेला आहे. ग्रामीण कथा—कादंबरी, कविता इ.साहित्यप्रकारातून जागतिकीकरणाचा परिणाम प्रस्तुत शोध निबंधातून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्देश —

१) जागतिकीकरणाच्या अंगाने ग्रामीण जनसमुहातील बदलांचा विचार करणे.

२) स्वानुभवातून लेखन करणा-या ग्रामीण साहित्यिकांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती — प्रस्तुत संशोधनासाठी व्दितीय साधनांचा उपयोग केला आहे. यात विविध संदर्भग्रंथ, वैचारिक लेख, कवितासंग्रह यांचा समावेश आहे. साहित्य हे समाजजीवनाचा आरसा आहे. गेल्या तीन दशकापासून साहित्य क्षेत्रासह सर्वच क्षेत्र जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने प्रभावित झालेले आहे. यासंदर्भात कवी पी.विठ्ठल यांचे मत अतिशय बोलके आहे.

''मागच्या अडीच तीन दशकांपासून जागतिकीकरण हा विषय सर्वार्थाने आपल्या चर्चेच्या केंद्रस्थानी राहत आला आहे. हा विषय वगळून आपल्याला नव्या वाङ्मयीन, सांस्कृतिक स्थित्यंतराचा विचारच करता येणार नाही. कारण सामाजिक, राजकीय आणि साहित्य क्षेत्रासह सर्वच पर्यावरण प्रभावित झाले आहे. जागतिकीकरणाने आपल्या समग्र अशा सांस्कृतिक आकृतीबंधाला नवा आकार दिल्यामुळे एका नव्या संस्कृतीचा उदय झाला आहे. ही संस्कृती तंत्रज्ञाने व्यापलेली असल्यामुळे आपले सांस्कृतिक वैविध्य आणि भाषा व साहित्यावर याचा मोठाच परिणाम झाला आहे.'' (१)

जगतिकीकरणाच्या या प्रभावातून ग्रामीण क्षेत्रही सुटले नाही. एकेकाळी स्वयंपूर्ण असणारी खेडी औद्योगिक विकासाबरोबर यंत्रयुगाचा स्वीकार करू लागली; तशीच ती जागतिकीकरणाच्या प्रभावाखालीही वावरू लागली. परिणामस्वरूप साहित्यातूनही त्याची कमी अधिक प्रमाणात प्रचिती येऊ लागली. ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही भागात जागतिकीकरणाचे परिणाम भिन्न आहेत. शेती हा ग्रामीण व्यवस्थेचा कणा आहे. तोच या प्रक्रियेने मोडकळीस आला. या प्रक्रियेमुळे शेतीमाल आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी खुला झाला. त्यामुळे भारतातील शेतक—यांवर परदेशातील शेतक—यांबरोबर स्पर्धा करण्याची वेळ आली.

''वाढत्या शेतकरी आत्महत्या हा जागतिकीकरणाचाच परिणाम मानावा लागेल. त्यामुळे शहरे झगमगीत झाली आणि ग्रामीण भाग ओस पडू लागला. कारण ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर करणा—याची संख्या वाढू लागली म्हणजे एकीकडे जागतिकीकरणामुळे काही फायदे झाले तर काही तोटे झाले आणि या बहुव्यापी परिणामामुळे त्याचे पढसाद साहित्यात उमटणे स्वाभाविक होते.'' (२)मराठी साहित्यात कथा, कादंबरी, नाटक, कविता अशा सर्व साहित्य प्रकारात जागतिकीकरणाचे पडसाद उमटले आहेत.

ग्रामीण कादंबरी :—

जागतिकीकरणानंतर खेडयातील शेतकरी कुटुंबाची झालेली पडझड सदानंद देशमुख यांच्या साहित्य अकादमी पुरस्कृत 'बारोबास' या कादंबरीत आली आहे. ही अधिकाधिक समकालीन समस्या वास्तवाकडे नेते. शेती हा आतबह्याचा व्यवसाय बनल्याने दैनंदिन जीवनात शेतक—यांना करावी लागणारी कसरत आणि मुलांचा शेतीविषयक नकरात्मक दृष्टीकोण, आत्महत्या करायला भाग पाडणारा हा व्यवसाय याचा लेखाजोखा 'बारोमास' मध्ये मांडला आहे. 'तहान' या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी पाणी प्रश्नाची समस्या मांडली आहे. पाणी टंचाई मुळे गाव हैराण असताना 'तहान' कादंबरीतील बबन शेवाळे मात्र आपल्या शेतीतील पाणी गावात विकतो व त्यातून पैसे मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. शेतात राबराव राबून कितीही कष्ट करून त्याला पाणी विक्रीतून जेवढा पैसा मिळतो तितका शेतीतून मिळत नाही. म्हणून त्याला पाणी विक्री हा भाग महत्वाचा वाटतो. त्याच्या या वृत्तीचे वर्णन करताना डॉ. शंकर विभुते म्हणतात, ''शेतात बारा महिने काम करून जेवढे पैसे मिळत नाही तेवढे या धंद्यावर एका महिन्यात मिळत आहेत. ही त्याची विचार करण्याची पध्दत म्हणजेच जागतिकीकरण घरा—घरात पोहोचल्याची नांदी होय.'' (३)कृषी संस्कृतीत पूर्वी ताक, दही, दूधसूध्दा फुकट दिले जायचे. आज तिथे पाणी विकणे ही गोष्ट अस्वस्थ करणारी आहे. वर्तमान वास्तवाचाशोध प्रकाश देशपांडे

यांनी 'बारदाणा'या कादंबरीतून किडलेले ग्रामीण राजकारण आणि नीतीमूल्य यांचा संघर्ष टिपला आहे. भारत काळे यांनी 'ऐसे कुणबी भूपाळी' या कादंबरीतून कृषिसंस्कृतीचे व ग्रामीण कुटुंबाचे नेमकेपणाने चित्रण केले आहे. बाबाराव मुसळे यांच्या 'पखाल' मध्ये ग्रामीण कुटिरोद्योग आणि बलुतेदारांच्या उद्योगावर नागर संस्कृतीचे आक्रमण, त्यामुळे त्यांची झालेली वाताहत याचे चित्रण केले आहे. एकंदरित नवदोत्तरी कादंबरी ही ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करीत नाही तर या जीवनाच्या दुरवस्थेमागील कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

ग्रामीण कविता :—

मराठी ग्रामीण कवितेत कृषिजीवनासंदर्भातील प्रमाणभूत चित्रण झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे होरपळणा—या ग्रामीणांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न करीत ग्रामजीवनावरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव अधोरेखित करणारी केशव देशमुख यांची पूढील कविता लक्षात घेण्यासारखी आहे.

'आमच्याच वावरात साबणांचा कारखाना तूम्ही पेटवला
आम्ही आमचं पाणी पिऊ शकत नाही या क्षणी;
आमच्या सर्व विहीरीवर मिनरल वॉटरवाल्यांनी नवा खर्च आणून ठेवलाय;
वस्तूचा भाव, माणसांचा भाव, एक बेडर प्रवास सुरू झाला
सत्यम् सुंदरम : शब्दांचाही उडून गेला गंध
अवघे खोटेपणच उभे आहे घरी—दारी'' (४)

जागतिकीकरणामुळे शेतकरी जीवनात निर्माण झालेली ही वास्तवानुभूती कवींनी येथे टिपलेली आहे.

जागतिकीकरणाच्या पर्वात बड्या राष्ट्रांच्या हस्तक्षेपाने चाललेल्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाने शेतक—यांसमोर अनेक प्रश्न निर्माण केले आहेत याचा प्रत्यय मराठी ग्रामीण कवितेत प्रकटते. गावखेडी व शेतकरी यांच्यापुढे निर्माण झालेल्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम 'टाहो' या कवितासंग्रहातून इंद्रजीत भालेराव यांनी केले आहे. जसे—

''जागतिकीकरणाच्या एंड्रीनचा डब्बा
कुणी धुतला माझ्या निर्मळ गंगेत
निरागस विहार करणा—या नौकांत
कुणी आणून कोंबला अचानक आकांत'' (५)

जागतिकीकरणाच्या या नव्या पर्यावरणात माणसाची भावना, संवेदना, विचार करण्याची शैली, जीवनाविषयीची दृष्टी, रक्ताच्या नाती, मित्र, कुटुंबिय यांच्याबाबतची दृष्टी आणि एकूणच बदलत असलेला दृष्टीकोन, संस्कृतीचे बाजारीकरण व जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत बदलून गेलेले मानवाचे भावविश्व सुनील अभिमान यांनी रेखाटले आहे.

'' या ग्लोबल वर्तमानात भावना झाली आहे जाहिरा आणि
मेंदूचे झाले आहे कम्प्युटर
तत्वज्ञान झाले आहे यूज ॲंड थ्रो संस्कृती झाली आहे रखेल''

नव्या पिढीचे ग्रामीण कवी विद्रोहाच्या अंगाने काव्य लिहीत असताना दिसतात चंद्रशेखर मलकमपट्टे 'कळ भुईच्या पोटात' काव्यसंग्रहात शेतक—यांच्या जीवनाची शोकांतिका व्यक्त करतात—

'कुणब्याच्या पोटी याव हाती कासरा धराया
जीव माती माती होता, धड फासाला उराया,

नवोदत्तरी कवितेत मूल्य व्यवस्था ढासळल्याचे व त्याची जागा व्यावहारिक मूल्याने घेतल्याची प्रचिती येते. जागतिकीकरणाचा प्रभाव जसा कवितेतून प्रत्ययास येतो, त्याप्रमाणे कथेतही त्याची प्रचिती येते. १९९० नंतरच्या कालखंडात अनेक तरूण ग्रामीण कथालेखक नव्या जाणिवेतून खेड्यातील स्थित्यंतराचा वेध घेताना दिसून येतात.

ग्रामीण कथा :—

शिवाजी मरगीळ यांच्या 'जुलूम' आणि 'काळी माय' कथा संग्रहातून शेती व्यवसायासाठी आणि खेड्याशी निगडीत असणारे विविध शासकीय खात्यातील अधिकारी आणि कर्मचारी कशी अडवणूक करतात व ते निपूटपणे सहन करण्याशिवाय माणसांपूढे पर्याय उरत नाही. परिणामी खेडयातील ग्रामीण विकासाच्या नावाखाली चालणारा भ्रष्टाचार शिवाजी मरगीळ वास्तवपणे अधोरेखित करतात.

अंबादास केदार यांनी 'येस्कर' 'चिपाड', 'च—हाट', या कथासंग्रहातून शेतक—यांच्या वेदनेस बोलते केले. सहकारी संस्थेच्या माध्यमातून शेतकरी वर्ग एका दुष्ट आवर्तनात सापडला यामुळे तो खचल्याचे, उधवस्त झाल्याचे दाखवतात. राबणा—या, आर्थिकदृष्ट्या नागवलेल्या शेतक—याच्या व्यथा 'चिपाड', 'बयनामा' व 'बटई' सारख्या कथेतून मांडतात. भास्कर चंदनशिव यांनी 'अंगारमाती' या कथा संग्रहातील 'हिशोब' कथेतून दारिद्र्य व बेरोजगारीचा प्रकाश टाकला. या कथेतील महिपती बी.कॉम. पदवीधर तरूण बेकार राहतो दुसरीकडे शेतीकामही जमत नसल्याने त्याचा बाप तात्या सानम बी.कॉम म्हणजे बेकामी असे हिणवताना दिसतो.

शिक्षण घेऊन होणा—या परवडीस महिपतीच्या माध्यमातून उकलून दाखवतात. उत्तम बावस्कार 'इस्कोट' कथासंग्रहातून शेतकरी जीवनाचे दाहक वास्तव मांडतात. खेड्याच्या उद्ध्वस्ततेचा विलक्षण आविष्कार घडवितात. 'पंचनामा' ही कथा शेतक—याच्या मालास योग्य भाव न देणारी यंत्रणा अस्तित्वात आल्याने भ्रमनिरास झालेला शेतकरी आत्महत्येकडे वळतो याचे जिवंत चित्र उभे करते. सहकार खात्यातील भ्रष्टाचार, शासनाची चुकीची धोरणे, राजकारणी, भ्रष्ट अधिकारी, यांच्या पिळवणूकीने शेतक—यांच्या जीवनात बकालपण आले. हे 'सापळा' कथेतून दाखवतात. या कथेतील माणीकराव हा कापूस उत्पादक शेतकरी जेव्हा सर्व बाजूंनी कोंडीत पकडला जातो तेव्हा त्याच्या तोंडून हताशपणे उद्‌गार निघतात. तो म्हणतो '' कसं व्हायचं आपलं ? आपल्या घरदाराचं ? त्याचं मन म्हणत व्हतं काय बी खरं न्हाई या कोरडवाहू शेतक—याचं ! त्येच्याकडं नगदी पैसा देणारा ऊस ना माळवं ! त्याचं पैस्याचं पिक म्हंजी कापूस ! पण त्येचंबी हये आस्सं हाय पिकला तं कापूस न्हाईत कडबा ना भूस'' ! (०६) अशा शब्दातून शेतक—यांच्या जीवनातील दुष्टचक्र पुढे ठेवतात.

ग्रामीण कथेच्या प्रांतातील एक लक्षणीय नाव म्हणजे आसाराम लोमटे. ग्रामीण विकासाच्या योजना खेडयापर्यंत पोहोचल्या असल्या तरी गरीब, दरिद्री, माणूस तिथंच आहे. याचे चित्र 'इडापिडा टळो' या कथामधून येते त्यांची पहिलीच 'बेईमान' ही कथा ग्रामीण मानसिकतेवर प्रकाश टाकते. खोटया प्रतिष्ठेसाठी सामान्य माणसांचा कसा बळी जातो हे या कथेतील भगीरथ या पात्रातून दाखवून दिले. राजकारणातील बेईमानीचा, स्वार्थी, सत्तांध, गटातटाच्या राजकारणाचा वेध त्यांची ही कथा घेते.

थोडक्यात सांगायचे तर जागतिकीकरण या गोंडस नावाने शोषणाचाच भयावह चेहरा सर्वत्र वावरताना दिसतो आहे. शोषणाचे सर्वकष रूप जागतिकीकरणातून कसे प्रकट होते हे ग्रमीण कथेने दाखवून दिले आहे. मराठी साहित्यात कथा, कादंबरी, कविता, नाटक अशा सर्व साहित्य प्रकारात जागतिकीकरणाचे पडसाद उमटले आहेत.

मराठी रंगभूमी ही जागतिकीकरणाला भिडताना जाणवते. 'ढिगारा' (सतीश पावडे) 'आत्महत्या (सदानंद बोरकर) 'घुसमट' (विजय भालेकर) इत्यादी नाट्यकृती जागतिकीकरणाच्या परिणामांना रंगभूमीवर आणताना दिसतात.

जागतिकीकरणामुळे कोलमडलेली कृषी व्यवस्था, सेज, व्यापार, खासगीकरण, मानवी नात्यातील तुटकपणा इत्यादी सुत्रांना कवेत घेत या साहित्यकृती जागतिकीकरणाच्या परिणामांना मुखर करतात.

एकूणच जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा मराठी ग्रामीण साहित्यावर परिणाम झालेला दिसतो. जागतिकीरकरणामुळे मानवी जीवन व मूल्यव्यवस्थेसमोर उभी राहिलेली आव्हाने साहित्यिकांना आकृष्ठ करू लागली व त्यामुळे १९९० नंतरच्या साहित्यात त्याचे प्रतिबिंब उमटू लागले.

<u>निष्कर्ष :—</u>

१) १९९० नंतर जागतिकीकरणाच्या अंगाने ग्रामीण जनसमुहातील बदलांचा विचार व भावभावना मांडणारे ग्रामीण साहित्य वास्तववादी व खाऊजा व्यवस्थेला साकार करणारे आहे.

२) भारतीय अर्थव्यवथेचा कणा असणारा शेतकरी व त्यावर अवलंबून असणारा समाज जागतिकीकरणाच्या पक्रियेत कसा संपूष्टात येण्याची भिती निर्माण झाली आहे. याची नोंद ग्रामीण साहित्यिकांनी घेतली आहे. ग्रामीण जीवनाच्या दुरावस्थेमागील कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न ग्रामीण साहित्य करीत आहे.

३) जागतिकीकरणानंतर माणसाच्या जगण्याचे संदर्भच बदलून गेले. विशेषत: शेतकरी आधुनिकतेचा स्वीकार करूनही हतबल व निराश असल्याची प्रचिती येते. त्याचं प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यातून उमटताना दिसते.

५) जागतिकीकरणामुळे खेडे तांत्रिक दृष्टीने बदलले पण ते सुधारले असे म्हणता येणार नाही. १९९० नंतर खेडे ओस पडत गेले आणि शहरे फुगत गेली. पण सगळेच काही वाईट झाले असे नाही चांगल्या गोष्टी ही तितक्याच झाल्या. पण वेदनेचा सूर ग्रामीण साहित्याच्या केंद्रस्थानी असल्याने ग्रामीण साहित्यिकांना हा सकारात्मक बदल फारसा दिसला नाही.

६) जागतिकीकरणानंतर भांडवलदाराची मुस्कटदाबी व सर्वसामान्य शेतक—याची होणारी पिळवणूक हे वास्तव ग्रामीण साहित्याचे विषय होऊ लागले.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) महाराष्ट्र टाइम्स कॉम — जागतिकीकरण आणि साहित्य — पी. विठ्ठल

२) दलित, ग्रामीण आणि प्रादेशिक साहित्य (संपा) — डॉ.पवन मांडवकर जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य

३) नवदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी — शंकर विभुते— प्रा. (अनुराधा गुजर) (पृ. २८५)

४) अथक — केशव देशमुख (पृ. ४७)

५) टाहो — इंद्रजित भालेराव

६) इस्कोट — उत्तम बावस्कर

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, January 2023 Volume-15 Issue-2

"भारतातील अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या उत्पादकतेचा आढावा "

प्रा.सोनल वसंतराव धानापुने
हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय,राजगुरुनगर .ता.खेड,जि.पुणे ४१०५०५
Email-sonalidhanapune@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.7631550

सारांश :-

वर्षानुवर्षे भारतात सर्वाधिक क्षेत्र शेतीने व्यापले आहे. या क्षेत्राच्या वाढीचा दर पाहता वार्षिक ८.४१ टक्के वाढ होत आहे आणि भारतीय अन्न प्रक्रिया उद्योगाच्या विकासासाठी हे प्रमाण आहे. गेल्या पाच वर्षांत म्हणजे २०१५ ते २०१९ या काळात उद्योगाने १०.७ टक्के हा नवीन विकास दर गाठला आहे आणि नजीकच्या भविष्यात ही वाढ अधिक दराने होईल अशी अपेक्षा आहे. अन्न प्रक्रिया उद्योगाच्या वाढीसाठी सरकारची धोरणे पुरेशी आश्वासक आहेत, पायाभूत सुविधा पुरेशा आहेत, परकीय सहकार्यांना सामोरे जाण्यासाठी बाजारपेठ मोठी आहे; पण तरीही देशाला म्हणावी तशी उंची गाठता आलेली नाही. सदर अभ्यासातून अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या परिस्थितीचे मूल्यमापन करून त्यातील भारताची स्थिती अभ्यासण्यात आली आहे .

मुख्य शब्द : अन्न प्रक्रिया उद्योग, भारत,अन्न प्रक्रिया उद्योगातील प्रमुख देश .

उद्दिष्ट :-

१.इतर देशांच्या तुलनेत भारतीय अन्न प्रक्रिया उद्योगाच महत्व अभ्यासणे.

२. भारतीय अन्न प्रक्रिया उद्योगातील भविष्यकालीन संधीचे मूल्यांकन करणे.

प्रस्तावना :

भारतीय अन्न प्रक्रिया उद्योग

कोणत्याही देशात, अन्न प्रक्रिया उद्योग हा उद्योग आणि शेती यांच्यातील दुवा आहे आणि विशेषतः भारताच्या बाबतीत, अन्न प्रक्रिया उद्योगाने देशाच्या आर्थिक विकासात खूप योगदान दिले आहे. स्वातंत्र्यानंतर एक काळ असा होता जेव्हा देश अन्नधान्याच्या (विशेषत: धान्याच्या) टंचाईने त्रस्त होता, म्हणजे फक्त काही खाद्यपदार्थ इतर देशांना निर्यात केले जात होते, ५० व्या दशकाच्या उत्तरार्धापर्यंत ही परिस्थिती होती. त्यानंतर १९६५ पर्यंत देशाने अन्नधान्याचे अतिरिक्त प्रमाण गाठले १९९१ पर्यंत नवीन औद्योगिक धोरणामुळे अन्न प्रक्रिया उद्योगात मोठ्या प्रमाणावर परदेशी गुंतवणुकीला परवानगी मिळाली आणि देशाने लवकरच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एक प्रमुख स्थान प्राप्त केले.त्यानंतर २१ व्या शतकात, भारताने काही खाद्यपदार्थांसाठी उत्पादनाचा फायदा मिळवला, जसे की,

दूध - भारत २०१९ पर्यंत जागतिक स्तरावर दुधाचा सर्वात मोठा उत्पादक आहे.

फळे आणि भाजीपाला - २०१५ पर्यंत भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा फळे आणि भाजीपाला उत्पादक म्हणून घोषित करण्यात आला.

मांस - पशुपालन हा देशातील लोकांचा प्रमुख व्यवसायापैकी एक व्यवसाय असून २०१८ पर्यंत भारताने २०१९ मध्ये सर्वात मोठ्या पशुधनाचा देश म्हणून ओळख निर्माण केली आहे .

पोल्ट्री - वार्षिक उत्पन्नात भारत २०१८ पर्यंत सुमारे ९५ अब्ज अंडी भारत देशात उत्पादन केली जातात.

मासे आणि संबंधित वस्तू - २०१८ पर्यंत भारताने जगात दुसरे स्थान मिळवले.

CII च्या २०१९ च्या अहवालात असे म्हटले आहे की, भारत त्याच्या एकूण कृषी उत्पादनापैकी फक्त १० टक्के प्रक्रिया करत आहे, जेथे किमान प्रक्रिया फळे आणि भाजीपाला (केवळ २%) आणि दुधाची जास्तीत जास्त प्रक्रिया (३५%) आहे. तर दुसरीकडे दुय्यम अन्नप्रक्रियेच्या तुलनेत वस्तूंच्या प्राथमिक प्रक्रियेला अधिक महत्त्व दिले जाते म्हणजेच दुय्यम अन्न प्रक्रिया ही फळभाज्या, दुग्धशाळा, बेकरी, चॉकलेट इत्यादींशी संबंधित आहे. याकडे एका अर्थाने कमतरता म्हणून पाहिले जाऊ शकते परंतु संशोधक आणि अनेक स्वतंत्र कंपनीच्या दृष्टीने ही एक मोठी संधी आहे.अन्न प्रक्रिया उद्योगासाठी भारत हा सर्वात मोठा कृषीप्रधान उत्पादक देश आहे आणि आंतरराष्ट्रीय आघाडीवर या श्रेष्ठ स्थानाचा लाभ घेण्याची एकमेव आवश्यकता आहे. इतर सर्व गोष्टी सारख्याच राहिल्या तर, भारतीय अन्न प्रक्रिया उद्योग २०२२ पर्यंत USD ५५० अब्ज आणि नंतर २०२६ मध्ये USD ५७०बिलियन पर्यंत पोहोचेल. संख्या खूप मोठी आहे परंतु नंतर पुन्हा फक्त गरज आहे ती संसाधने कामात आणण्याची. योग्य वेळ आणि योग्य जागा. येथे हे नमूद करणे महत्त्वाचे आहे की, या संदर्भात धोरणात्मक चौकट देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावेल.

अन्नप्रक्रिया उद्योगातील प्रमुख आव्हाने

अ. पायाभूत सुविधांचा अभाव:

अलीकडच्या काळात असे दिसून आले आहे की भारतात अन्नपदार्थांच्या साठवणुकीसाठी आणि प्रतवारीसाठी मूलभूत

पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. खराब रस्ते ही आणखी एक मोठी समस्या होती. वस्तुतः शीतगृहाचा वापर पुढील वापरापर्यंत अन्नधान्य आणि इतर संबंधित वस्तू साठवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

.ब.धोरणाशी संबंधित कमतरता':

अन्न प्रक्रिया क्षेत्रातील प्रमुख संशोधक आणि तज्ञांपैकी बहुतेकांचे म्हणणे आहे की, अन्न प्रक्रिया व्यवसायात इतके कायदे आहेत की व्यावसायिक माणूस त्यांच्याशी व्यवहार करण्यात बराच वेळ वाया घालवतो. तर दुसरीकडे केंद्र आणि राज्य दोन्ही सरकारे या संदर्भात वेगवेगळे कायदे आणि धोरणात्मक रचना करत आहेत आणि त्यामुळे परिस्थिती आणखीनच बिकट झाली आहे.

क कुशल मानव संसाधनाचा अभाव:

FICCI च्या २०१५ ते २०१८ च्या अहवालानुसार, कुशल मनुष्यबळाच्या दृष्टीने अन्न प्रक्रिया

अन्न प्रक्रिया उद्योगाची आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती

आंतरराष्ट्रीय अन्न प्रक्रिया उद्योगाने अलीकडच्या काळात नवीन उंची गाठली आहे आणि गेल्या ५ वर्षात कमाल वाढ झाली आहे. जागतिक स्तरावर प्रक्रिया केलेल्या अन्नाची मागणी प्रत्येक उत्तीर्ण वर्षानुसार वाढत आहे, हे

उद्योगाची मागणी कधीच पूर्ण झाली नाही आणि तरीही त्याची कमतरता आहे. तर दुसरीकडे त्याच अहवालात असे नमूद केले आहे की ७०% पेक्षा जास्त मानव संसाधन त्यांच्या संबंधित कामाच्या ठिकाणी समाधानी नव्हते. तसेच आवश्यक तांत्रिक ज्ञान आणि कौशल्य सध्याच्या कर्मचाऱ्यांमध्ये उपलब्ध नाही.

ड. कर्जाची उपलब्धता:

हे सर्वज्ञात सत्य आहे की अन्न प्रक्रिया उद्योग हा भांडवल-गहन स्वरूपाचा आहे आणि आपल्या देशातील शेतकरी संपूर्ण व्यवसाय स्वतःहून ओढून घेण्याइतके सक्षम नाहीत, मग सरकारी आणि खाजगी संस्थांकडून कर्जाची प्रक्रिया खूप लांब आहे. किचकट आणि १०% पेक्षा जास्त शेतकरी याला सामोरे जाऊ शकत नाहीत. त्याचे मूल्यांकन खाली दिलेल्या तक्त्यामध्ये पाहिले जाऊ शकते.

शहरी भागातील लोकांचे उत्पन्न वाढवण्याचा आणि इतर सर्व सामाजिक वर्गांसह डिस्पोजेबल उत्पन्नात वाढ होण्याचा परिणाम असू शकतो. गेल्या पाच वर्षांत ई-कॉमर्सचे परिमाणही त्यात सामील झाले असून त्यामुळे एकूणच व्यवसायाला नवी उंची प्राप्त झाली आहे. याप्रमाणे

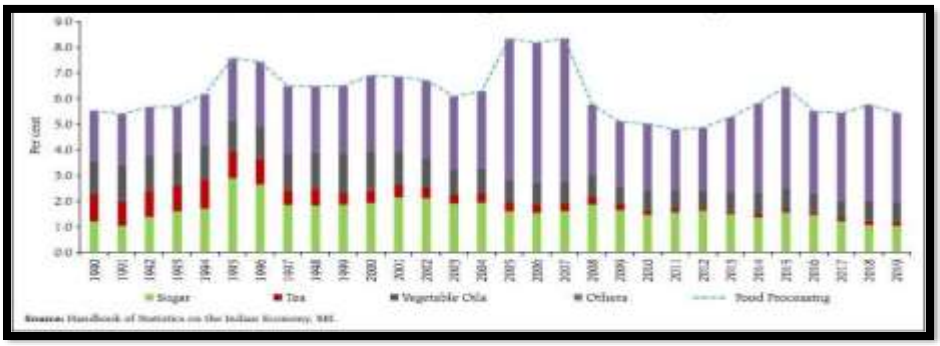

उद्योगात अनेक प्रकार आकार घेऊ लागले आहेत आणि एक विकसनशील देश म्हणून भारताला त्याचा फायदा होत आहे. स्वतंत्र उद्योग असल्याने, प्रक्रिया केलेले अन्न औद्योगिक विक्रीच्या दृष्टीने लोकप्रिय होत आहे आणि दुसरीकडे

किरकोळ क्षेत्रासह संयुक्त उपक्रमांनी उद्योगाला भरभराट दिली आहे.उद्योगातील काही आकडेवारी मागील पाच वर्षांतील उद्योगाची स्थिती दर्शवते आणि भारतीय प्रक्रिया केलेल्या अन्न उद्योगाची स्थिती देखील समाविष्ट करते.

Trends in Processed food industry

Rank	Country	2015 (USD Billion)	2020 (USD Billion)	CAGR	Share in International Market
1	USA	42.7	64.5	11.2	8.2
2	Germany	46.8	62.54	7.2	7.8
3	Netherlands	41.5	57.12	9.1	6.9
4	France	40.02	51.47	5.7	6.3
5	China	31.8	46.72	11.5	5.8
6	Italy	25.7	33.01	7.01	3.8
7	Belgium	24.6	30.24	7.3	4.1
8	United Kingdom	21.4	27..92	8.2	3.2
9	Spain	19.3	26.10	8.5	3.7
10	Brazil	7.2	17.81	6.2	2.4
14	**India**	**7.3**	**18.46**	**27..04**	**2.6**

वरील माहिती सारणीवरून असे दिसून येते की, भारत १४ व्या स्थानावर आहे आणि प्रक्रिया केलेल्या अन्न उद्योगाच्या बाबतीत देशाच्या वाट्याचे एकूण योगदान उर्वरित जगाच्या म्हणजेच १० देशांच्या तुलनेत सुमारे २.६ टक्के आहे. येथे हे नमूद करणे महत्त्वाचे आहे की २०१० पर्यंत भारत १७ व्या स्थानावर होता आणि पुढील ५ वर्षांत १४ व्या स्थानावर पोहोचला. तसे पाहता USA चा जागतिक वाटा ८.२ टक्के सह या यादीत अव्वल आहे, नंतर असे दिसून येते की UK शेतीच्या आधारावर खूप श्रीमंत आहे परंतु अन्न प्रक्रिया उद्योगाच्या बाबतीत ते ८ व्या क्रमांकावर आहे, याचे कारण कदाचित देशांतर्गत मागणी हे आहे. सध्याच्या परिस्थितीत भारताचा जागतिक वाटा केवळ २.६ टक्के असला तरी नजीकच्या भविष्यात तोच वाढण्याची अपेक्षा आहे, कारण सेंद्रिय शेती, चांगले उत्पादन, योग्य मान्सून इत्यादी विकासामुळे देश धान्याच्या बाबतीत पोषक बनला आहे.

भारताला असणाऱ्या विकासाच्या संधी

जिरायती जमिनीच्या बाबतीत भारत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे, तर दुसरीकडे अतिशय वैविध्यपूर्ण हवामानाचा फायदा भारताला होत आहे. अशा परिस्थितीत भारताला एकाच वेळी अनेक वेगवेगळी पिके घेण्याची संधी आहे आणि यामध्ये विविध प्रकारचे धान्य, फळे, भाज्या, औषधी वनस्पती इत्यादींचा समावेश असू शकतो कारण खरं तर अशा परिस्थिती अन्न प्रक्रियेसाठी खूप उपयुक्त आहेत. उद्योग देशाची संपूर्ण कृषी क्षमता अद्याप वापरण्यात आलेली नाही हे मागील अभ्यासातून स्पष्ट होते.मग दुसरीकडे, देशाची मोठी लोकसंख्या देशाला एक मोठी बाजारपेठ बनवते आणि भारतासाठी आणि इतर देशांसाठीही प्रक्रिया केलेले खाद्यपदार्थ विकण्याची आणि विकत घेण्याची संधी आहे. तसेच देशातील विकसनशील आणि वाढता मध्यमवर्ग, सावध तरुण नागरिकांच्या आहार पद्धतीत बदल इ. देशातील प्रक्रियायुक्त अन्न उद्योगाचा वाढता नमुना दर्शवतात.

निष्कर्ष :-

देशातील कृषी उत्पादनाची उच्च पातळी आणि इतर संबंधित घटक या बाजारपेठेतील उच्च संधी आणि अन्न प्रक्रिया उद्योगाच्या साखळीतील सर्व खेळाडूंना संभाव्यतेची आवश्यकता आहे. भारताच्या बाबतीत धोरणे आणि पायाभूत सुविधा उद्योगाच्या वाढीला खूप मदत करतात, या बाजारपेठेत पुढे येणाऱ्या आणि जोखीम पत्करणाऱ्या कंपन्यांना अनेक आर्थिक प्रोत्साहन दिले गेले. मग सध्याच्या काळात तयार जेवण, नूडल्स, स्नॅक्स, पास्ता इत्यादींच्या रूपात तथाकथित 'कंव्हिनिएन्स फूड'च्या वापराच्या पद्धतींमध्ये मोठे बदल होत आहेत, ग्राहक त्यांच्या खाण्याच्या सवयी आणि आवडी निवडीबद्दल पुरेसा जागरूक होत आहेत. खाद्यपदार्थांचा वास, चव आणि इतर संबंधित बाबींवर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाते. पॅकेजिंग आणि लेबलिंग वैशिष्ट्यांच्या आधारे काही गुणधर्म वेगळे केले गेले. तसेच या कंपन्यांचे मूल्यमापन आणि मूल्यमापन पुरवठा साखळी आणि लॉजिस्टिक्स राखण्याच्या कार्यक्षमतेच्या आधारावर संपूर्ण अन्नसाखळीमध्ये शाश्वत विकासाची पूर्व-आवश्यकता आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत खेळण्यासाठी भारत पुरेसा सक्षम आहे आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नाव लौकिक मिळवण्यास सज्ज असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :-

1. http://www.fnbnews.com/FB-Specials/Pune---Maharashtras-rapidly-growing-processing-hub [1] https://www.outlookindia.com/business/food-for-thought-why-maharashtra-is-the-ideal-market-for-agro-and-food-processing-businesses-news-185630
2. https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1737267
3. https://mr.vikaspedia.in/agriculture/policies-and-schemes/9292
4. https://www.majhapaper.com/2020/01/03/women-entrepreneurs-govt-scheme-business-loans-benefits-india/
5. https://www.ibef.org/pages/indian-food-industry
6. https://www.chawadi.com/food-processing-industry/
7. https://business.mapsofindia.com/food-industry/
8. माहिती स्रोत: अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालय भारत सरकार

नेपाल में सत्ता परिवर्तन और चीन के मंसूबे।

अवधेश प्रसाद1, डॉ. मो. शहाब उद्दीन2,

1शोधार्थी एवं सहायक प्राचार्य, राजनीति विज्ञान विभाग, एम.वी. कॉलेज बक्सर, V.K.S.U.,आरा

2शोध निदेशक, विभागाध्यक्ष राजनीति विज्ञान, एसोसिएट प्रोफेसर, जगजीवन कॉलेज, आरा

Currosponding author- **अवधेश प्रसाद**

Email:- awadheshprasad54321@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.7631556

सारांश:-

भारत और नेपाल दोनों देश एक दूसरे के परस्पर सहयोगी रहे हैं। दोनों देशों के बीच सीधा संबंध स्थापित होता है। ये दोनों देश ऐतिहासिक रूप से, आर्थिक रूप से, सांस्कृतिक रूप, से भौगोलिक रूप से, पारंपरिक एवं पारिवारिक रुप से सहयोगी रहे हैं। 2022 में हुए संसदीय चुनाव में किसी भी दल को स्पष्ट बहुमत प्राप्त नहीं हुआ था जिसके कारण पुष्प कमल दहल मौके का फायदा उठाकर के. पी. शर्मा ओली के साथ मिलकर सरकार बनाने में सफल हो गए। इसके पीछे चीन की चाल एवं मंसूबे स्पष्ट रूप से परिलक्षित होते हैं क्योंकि वह चाहता था कि जो भी नेपाल की कम्युनिस्ट पार्टी है वही सत्ता में रहे। बाहर से नेपाली कांग्रेस ने भी अपना समर्थन दिया है जिसके कारण सरकार को प्रचंड बहुमत मिला है। सरकार बनने के बाद बहुत सी गतिविधियां हो रही है जो भारत के विपरीत है इसलिए भारत को इस मामले में हमेशा सतर्क एवं सावधान रहने की आवश्यकता है। चीन यह कभी नहीं चाहेगा कि भारत का नेपाल के राजनीतिक गलियारों में पहुंच बढ़े क्योंकि वह अपने मनपसंद कार्य करवाना चाहता है और भारत को नीचा दिखाना चाहता है। नेपाल सामरिक रूप से दोनों देशों के लिए बहुत ही महत्वपूर्ण देश है इसलिए चीन एक रणनीति के रूप में वहां कार्य कर रहा है।
कीवर्ड:- भारत, नेपाल, चीन, चुनाव, रणनीति, संबंध, प्रभाव, सहयोग, हस्तक्षेप, संसदीय चुनाव, पुष्प कमल दहल।

परिचय:-

भारत और नेपाल दोनों देश दक्षिण एशिया में महत्वपूर्ण स्थान रखते हैं। खासकर नेपाल, भारत और चीन के बीच बफर स्टेट की भूमिका में रहता है और यह सामरिक दृष्टि से अत्यंत ही महत्वपूर्ण देश है। नेपाल के साथ भारत का जुड़ाव ऐतिहासिक रहा है इसके साथ- साथ भारत नेपाल के साथ भौगोलिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक कारणों से भी जुड़ा हुआ है। दोनों देशों के बीच रोटी बेटी का संबंध रहा। नेपाल हमारी विदेश नीति में एक विशेष महत्व रखता है। भारत अपनी विदेश नीति में पड़ोसी राज्यों को काफी महत्वपूर्ण स्थान देता है। हम जैसा जानते हैं कि भारत और नेपाल में हिंदू धर्म और बौद्ध धर्म समान रूप पाया जाता हैं। दोनों की मित्रता का प्रमुख आधार 1950 की भारत नेपाल शांति और मित्रता संधि रही हैं। इस संधि के द्वारा भारत और नेपाल दोनों देश काफी घनिष्ठ रणनीतिक संबंध स्थापित करते हैं और इस संधि के द्वारा दोनों देशों के बीच लोगों की और वस्तुओं की मुक्त आवाजाही और रक्षा एवं विदेशी मामलों के बीच घनिष्ठ संबंध तथा सहयोग की अनुमति प्रदान करता है इसके अलावा नेपाल को यह सुविधा होती है कि वह भारत से हथियार की खरीद भी कर सकता है। भारत के लिए नेपाल इसलिए भी महत्वपूर्ण है क्योंकि भारत के 5 राज्य उत्तराखंड, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल, सिक्किम और बिहार की सीमा साझा करती है। नेपाल की लोकतांत्रिक प्रक्रिया में भी भारत ने अपनी अहम भूमिका अदा की है और धार्मिक दृष्टि से देखा जाए तो नेपाल में अनेक हिंदू तीर्थ स्थल मौजूद है। भारत नेपाल को काफी सहयोग एवं मदद देता है। नेपाल का सबसे बड़ा व्यापार भागीदार भारत है उसके हर एक क्षेत्र में मदद के लिए तैयार भी रहता है। सभी जानते हैं कि नेपाल एक लैंडलॉक्ड देश है उसकी बुनियादी ढांचे को मजबूत करने के लिए भारत ने काफी सहायता प्रदान की है और नेपाल में भारतीय समुदाय के लोग काफी संख्या में रहते हैं जिसमें व्यापारी, उद्यमी, डॉक्टर, इंजीनियर, मजदूर आदि शामिल है। आने वाले दिनों में चीन का प्रभाव नेपाल पर पड़ा है जिसके कारण चीन दक्षिण एशिया में लगातार अपनी मौजूदगी बढ़ा रहा है। नेपाल अपने निर्यात को कम कर भारत से चीन की तरफ व्यापार ज्यादा कर रहा है नेपाल के कई स्कूलों में चीनी भाषा मंदारिन को पढ़ना अनिवार्य कर दिया गया है। और इस भाषा को पढ़ाने वाले शिक्षकों के वेतन का खर्चा भी चीन की सरकार उठाती है। नेपाल और भारत के बीच कुछ मुद्दे हैं जिसके कारण रिश्ते बिगड़े हैं जैसे कि 2015 में मधेसी समुदायों की मांग के कारण सीमा पर कई दिनों तक गतिरोध जारी रहा फिर नाकेबंदी हुई थी और भारत ने नेपाल के संविधान को उस रूप में स्वागत नहीं किया था जिस रूप में उसको आशा थी। भारत ने स्वागत नहीं किया था क्योंकि उसमें मद्धेशिया के साथ भेदभाव किया गया था। नेपाल में 2008 में राजतंत्र को खत्म कर लोकतंत्र की स्थापना की गई उस समय से लेकर वर्तमान समय तक 13 बार प्रधानमंत्री बदला जा चुका है। यह स्थिति दर्शाती है कि नेपाल में राजनीतिक स्थायित्व नहीं है जो भारत के लिए चिंता का सबब बन सकता है। नेपाल में घटित होने वाली कोई भी घटना का प्रभाव भारत पर प्रत्यक्ष रूप से पड़ता है क्योंकि पहले वाला नेपाल अब नहीं रह गया है नेपाल में भी भारत विरोधी आंदोलन चलने लगे हैं और चीन के पक्ष में बहुत सारी बातें जाने लगी हैं। यहां तक कि चीन का अब उनके सत्ता में भी दखलअंदाजी करने लगा है जिससे भारत की चिंताएं काफी बढ़ गई हैं।

हालिया घटनाक्रम में देखा जाए तो नेपाली कांग्रेस के अध्यक्ष शेर बहादुर देउबा को प्रधानमंत्री बनना था लेकिन चीन ने चाल चलकर कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ़ नेपाल (माओवादी सेंटर) के नेता पुष्प कमल दहल को प्रधानमंत्री बनने में सहायता की है।

वर्तमान समय में नेपाल में 20 नवंबर 2022 को प्रतिनिधि सभा के लिए 275 सदस्यों के लिए आम चुनाव हुए। इसमें सरकार बनाने के लिए 138 सीटों की जरूरत पड़ती है। 275 सदस्य प्रतिनिधि सभा के लिए 165 सदस्यों का चुनाव प्रत्यक्ष मतदान के द्वारा होता है जबकि 100 प्रतिनिधियों का चुनाव आनुपातिक प्रतिनिधित्व के आधार पर होता है। विदित है कि 4 अगस्त 2022 को कैबिनेट के फैसले से यह तय हुआ था कि 20 नवंबर 2022 को अगला आम चुनाव होगा इसी के तहत 18 सितंबर 2022 को संसद को भंग कर दिया गया था। इस चुनाव में नेपाली कांग्रेस, सी. एन. पी. (माओवादी सेंटर), पीपुल्स सोशलिस्ट पार्टी, राष्ट्रीय जन मोर्चा आदि दलों ने 5 अगस्त 2022 को संसदीय चुनाव लड़ने के लिए गठबंधन बनाने का फैसला लिया गया था। इन सभी दलों में नेपाली कांग्रेस ने सबसे ज्यादा 89 सीटों पर कब्जा किया तथा सबसे बड़ी पार्टी के रूप में उभरा। इसके पहले नेपाली कांग्रेस को 63 सीटें प्राप्त हुई थी। कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ नेपाल (यूनिफाइड सोशलिस्ट) ने इस चुनाव में 78 सीट प्राप्त की है जो के.पी. शर्मा ओली की पार्टी है। वही कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ़ नेपाल (माओवादी सेंटर) ने 32 सीटें प्राप्त की हैं जो पुष्प कमल दहल की पार्टी है। राष्ट्रीय स्वतंत्रता पार्टी को 20 सीटें, राष्ट्रीय प्रजातंत्र पार्टी को 14 सीटें, पीपुल्स सोशलिस्ट पार्टी नेपाल को 12 सीटें, जनमत पार्टी को 6 सीटें, नेपाल समाजवादी पार्टी को 2 सीटें प्राप्त हुई हैं।

इस बार के संसदीय चुनाव के साथ-साथ प्रांतों के लिए भी चुनाव हुआ था। वर्तमान समय में नेपाल में 8 राजनीतिक दल है जैसे नेपाली कांग्रेस, नेपाल की कम्युनिस्ट दल (एकीकृत मार्क्सवादी- लेनिन वादी), नेपाल की कम्युनिस्ट दल (माओवादी केंद्र), राष्ट्रीय स्वतंत्र दल, राष्ट्रीय प्रजातंत्र दल, पीपुल्स सोशलिस्ट दल, नेपाल जनमत दल नेपाल समाजवादी दल।

इस प्रकार हम देखते हैं कि नेपाल में एक बार फिर किसी दल को स्पष्ट बहुमत नहीं प्राप्त होता हुआ। नेपाली संविधान के अनुसार अगर चुनाव में किसी दल को स्पष्ट बहुमत नहीं मिलता है तो अनुच्छेद 76 (2) के तहत गठबंधन कर सरकार बनाया जा सकता है। इसके बाद गठबंधन सरकार बनाने की पहल शुरू हुई जिसके कारण कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ़ नेपाल (माओवादी सेंटर) के शीर्ष नेता पुष्प कमल दहल को तीसरी बार नेपाल के प्रधानमंत्री का पद संभालना पड़ा। इसके पहले पुष्प कमल दहल 2008-2009 और 2016-2017 में नेपाल के प्रधानमंत्री रह चुके है। पूर्व राष्ट्रपति और नेपाली कांग्रेस के अध्यक्ष शेर बहादुर देउबा की पार्टी और पूर्व प्रधानमंत्री के. पी. शर्मा ओली की पार्टी के पास पुष्प कमल दहल की पार्टी से ज्यादा सीटें थी लेकिन स्पष्ट बहुमत किसी दल को प्राप्त नहीं था जिसके कारण पुष्प कमल दहल को प्रधानमंत्री बनाना पड़ा। एक समझौते के तहत पुष्प कमल दहल ढाई साल सत्ता में रहेंगे उसके बाद के. पी. शर्मा ओली 2 वर्ष 6 महीने के लिए सत्ता में रहेंगे। 10 जनवरी 2023 को संसद में पुष्प कमल दहल को प्रधानमंत्री बने रहने के लिए 138 सदस्यों के समर्थन की आवश्यकता थी लेकिन अप्रत्याशित रूप से इनको 275 सदस्य सदन में 268 सदस्यों ने पुष्प कमल दहल के समर्थन में वोटिंग की। यहां तक कि नेपाली कांग्रेस ने भी विपक्ष को ना चुनते हुए सरकार के पक्ष में समर्थन दिया लेकिन गौर करने वाली बात है कि यह पार्टी सरकार में शामिल नहीं होगी। नेपाली कांग्रेस के समर्थन करने के पीछे का दलील दिया जा रहा है कि आगे आने वाले समय में राष्ट्रपति चुनाव होने हैं जिसके कारण वह सरकार को अपना समर्थन दे रही है जिससे कि उसको राष्ट्रपति चुनाव में फायदा मिल सके।

इस चुनाव के बाद चीन ने चाल चलते हुए नेपाल में सत्ता परिवर्तन को अपनी रूपरेखा के अनुसार करने में सफल रहा है जिसके कारण सरकार में शामिल पुष्प कमल दहल और के. पी. शर्मा ओली दोनों ही सत्ता में है और जैसा कि हम लोग जानते हैं कि दोनों ही प्रधानमंत्री के कार्यकाल में भारत विरोधी गतिविधियां होती रही हैं और चीन इनको भड़काने का कार्य सुचारु रूप से करता आया है। पूर्व प्रधानमंत्री के. पी. शर्मा ओली ने अपने चुनावी भाषण के दौरान भी कालापानी, लिपुलेख, लिम्पियाधुरा और सीमा विवाद को उठाकर जनमत प्राप्त करने में सहायता प्राप्त की थी जो भारत के लिहाज से ठीक नहीं है।

नेपाल के बफर स्टेट होने के कारण भारत और चीन दोनों देश वहां की राजनीति में दिलचस्पी लेते हैं और सत्ता अपने अनुसार बनाने का कार्य करने का प्रयास करते हैं लेकिन भारत और नेपाल से काफी अरसे एक दूसरे से जुड़े हुए है। भारत नेपाल के हित में काम करता है लेकिन चीन के साथ ऐसा नहीं है चीन भारत को नीचा दिखाने के लिए नेपाल से दोस्ती करता है और वहां दखल दे रहा है वहां के लोगों को भड़का कर भारत के विरुद्ध करना चाहता है और वहां पर सत्ता अपने समर्थन में रखकर अपने निवेश और पूंजीकरण और एक माल केंद्र के रूप में विकसित करना चाहता है। चीन चाहता है कि नेपाल और भारत में कटुता बढ़े। जिसके कारण वह नेपाल को लगातार भड़काता रहता है और वहां प्रत्येक मामले में चीन का समर्थन नेपाल को प्राप्त होते रहते है। वर्तमान समय में देखा जाए तो चीन की गतिविधियां इतनी बढ़ चुकी है कि नेपाल के प्रत्येक क्षेत्र में घुस चुका है। अब नेपाल की सरकार चीन के इशारे पर चल रही है यही कारण है कि चीन नेपाल में बड़ा निवेश कर रहा है और बेल्ट एंड रोड इनीशिएटिव के तहत भारी मात्रा में निवेश करने का ऐलान किया है। सरकार बनते ही नेपाल के साथ बेल्ट एंड रोड इनीशिएटिव एवं ग्लोबल सिक्योरिटी इनीशिएटिव लागू करने के लिए समर्थन की मांग किया जा रहा है। दोनों देशों के रणनीतिकारों ने परियोजना में शामिल विभिन्न तत्वों को पहचान कर इस को अंतिम रूप देने के लिए बीजिंग में नेपाली राजदूत विष्णुकर श्रेष्ठ के साथ बैठक हुई है जिसमें चीन की तरफ से चीनी विदेश मंत्रालय

के एशियाई मामलों के महानिदेशक लियू जिन शामिल हुए थे। फिर भी नेपाल ने अभी स्पष्ट रूप से इन परियोजनाओं में शामिल होने की बात नहीं कही है लेकिन फिर भी इनका जो सोच है शामिल होने वाला ही है। ग्लोबल सिक्योरिटी इनीशिएटिव में शामिल होने के लिए चीन नेपाल को धीरे-धीरे तैयार कर रहा है इस परियोजना को अप्रैल 2022 में नेपाल के सामने प्रस्ताव को रखा गया था और इसको मानवता के लिए एक सामान्य भविष्य निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाएगी ऐसा कहा गया इस इनीशिएटिव में क्षेत्रों का जिक्र किया गया है जिसमें प्रमुख रूप से यह है की एक व्यापक सहयोगी और टिकाऊ सुरक्षा के प्रति प्रतिबद्धता जताते हुए मिलजुलकर विश्व शांति और सुरक्षा को बनाए रखकर काम करना है। सभी देशों की संप्रभुता और क्षेत्रीय अखंडता का सम्मान करते हुए आंतरिक मामलों में हस्तक्षेप नहीं करना है। संयुक्त राष्ट्र संघ के उद्देश्य एवं सिद्धांतों के प्रति प्रतिबद्ध रहना है। सभी देशों के बाद सुरक्षा हितों को गंभीरता से लेते हुए उनकी अखंडता एवं सुरक्षा के सिद्धांत का पालन करना है, जो भी सहमति असहमति होती है या विवाद होते हैं उस विवाद को बातचीत और चर्चा के माध्यम से शांतिपूर्ण ढंग से उसको हल करने का प्रयास किया जाएगा। परंपरिक और गैर पारंपरिक क्षेत्रों में सुरक्षा बनाए रखने के लिए प्रतिबद्ध रहना होगा जिसमें आतंकवाद, जलवायु परिवर्तन एवं सुरक्षा जैसे क्षेत्रीय एवं अंतरराष्ट्रीय संघर्षों पर मिलकर कार्य करना होगा लेकिन वास्तविक रूप से देखा जाए तो चीन का यह प्रयास भारत को घेरने की चेष्टा है चीन पहले से ही भारत को घिरते आया है जिसको हम लोग मोतियों की माला कहते हैं उसके माध्यम से वह पाकिस्तान, मालदीव, श्रीलंका, बांग्लादेश नेपाल, जैसे देशों का इस्तेमाल कर भारत को चारों तरफ से घेरने की प्रक्रिया चलाता रहता है जिससे भारत की सुरक्षा एवं अखंडता को चोट पहुंच सकती है इसलिए भारत को अपने कदम संभाल कर रखने होंगे नई सरकार बनने के बाद हो सकता है कि सीमा विवाद और तूल पकड़े और बहुत सारे क्षेत्रों पर अनर्गल नेपाल भारत पर दबाव बनाने के लिए उल्टा - सीधा कार्य कर सकता है क्योंकि नेपाल की सरकार जो है चीन के इशारे पर चल रही है और उसके एजेंडे के ही अनुरूप कार्य करने की सोच रही है जिससे भारत - नेपाल संधि को भी खतरा हो सकता है। धीरे-धीरे नेपाल चीन के पाले में जाने की कोशिश करेगा जिससे कि भारत को आर्थिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, सुरक्षा, इत्यादि की दृष्टि से नुकसानदेह साबित होने वाला है।

नेपाल में हुए सत्ता परिवर्तन को भारत के लिए एक झटका माना जा सकता है और इस पर सवाल भी खड़े किए जा रहे हैं कि क्या भारत की कूटनीति सही साबित हो रही है कि नहीं भारत को हर हाल में चाहिए कि वह नेपाल की राजनीतिक हलचलों की खबर रखें तथा सरकार से संबंध अच्छे स्थापित करके अपने हितों को बढ़ावा देने का कार्य करें वर्तमान समय में भले ही चीन के मनपसंद की सरकार है लेकिन नेपाल यह कभी नहीं चाहेगा कि उसके संबंध भारत के साथ खराब रहे क्योंकि नेपाल की निर्भरता भारत पर ज्यादा है और अपने संबंध एकाएक खत्म नहीं कर सकता है इसलिए नेपाल में जो भी प्रधानमंत्री बनते हैं उनका पहला विदेशी दौरा भारत नहीं होता है लेकिन इस पर पार्टी को पुष्प कमल दहल ने एक बार चीन चले गए थे लेकिन वह गलती दूसरी बार नहीं करेंगे उन्होंने घोषणा की है कि मेरी जो अधिकारी की यात्रा होगी वह पहली भारत की ही होगी इससे यह स्पष्ट होता है कि नेपाल भले ही चीन का ज्यादा प्रभाव हो नेपाल की सरकार में चीन का ज्यादा प्रभाव हो लेकिन वह अपने संबंधों को भारत के साथ खराब भी नहीं होना देना चाहते है।

निष्कर्ष:-

भारत और नेपाल के संबंध प्राचीन काल से रहे हैं और हम आशा करते हैं कि आगे भी ऐसा ही संबंध रहेगा लेकिन चीन की कुटिल चालों को समझते हुए भारत को अपना कदम उठाना होगा और नेपाल से दोस्ती को बरकरार रखने के लिए आवश्यक कदम उठाने होंगे। जिसके तहत जो भी हमारी सीमा विवाद है उसको आपस में जल्द से जल्द सुलझा लेना होगा और आपसी व्यापार, सुरक्षा आदि मामलों को तवज्जो देनी होगी जिससे कि हमारा जो दोस्ताना संबंध है वह हमेशा के लिए कायम रहे।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. BBC हिंदी सेवा।
2. The Hindu समाचार पत्र।
3. ORF
4. दैनिक जागरण समाचार पत्र।
5. दैनिक ट्रिब्यून समाचार पत्र।
6. ABP हिंदी न्यूज़।
7. फाड़िया बी. एल. अंतरराष्ट्रीय राजनीति, साहित्य पब्लिकेशन।
8. पंत पुष्पेश, 21 वीं शताब्दी में अंतरराष्ट्रीय संबंध Mc Graw Hill Education Publication.
9. मिश्रा राजेश, भारतीय विदेश नीति भूमंडलीकरण के दौर में, ओरियंट ब्लैकस्वान पब्लिकेशन।
10. IAS दृष्टि आलेख ।

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email- rbhole1965@gmail.com

Visit-www.jrdrvb.com

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102